

Міністерство освіти та науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Кафедра історії України

Гордієнко Євгеній Миколайович

**ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО
НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
В 20 – 30 – ТІ РР. ХХ СТ.**

Напрямок підготовки 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

_____ В.В. Турков

Кандидат історичних наук, доцент

«___» _____ 20__ року

Виконавець

_____ Є.М. Гордієнко

«___» _____ 20__ року

Суми – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	5
1.1 Історіографія питання	5
2.2 Джерельна база дослідження	11
РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ(60 – ті рр XVIII ст. – 1920 р.)	13
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПО ВІДНОШЕННЯ ДО НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР У 20 – ІХ рр. ХХ СТОЛІТТЯ.....	25
РОЗДІЛ 4. ПОСИЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ТИСКУ НА НІМЕЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 30 – ТІ РР. ХХ СТ.....	38
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	65

ВСТУП

Актуальність теми Перші німецькі переселенці з'явилися на українських землях в 60 – их рр. XVIII ст. З цього часу німці стали невіддільною частиною етнічного складу населення України. Своєю наполегливою працею вони сприяли господарському засвоєнню пустуючих земель, особливо на Причорноморському морському регіоні. Але епохальні події XX століття, що були пов'язані з Першою світовою війною, революцією в Росії, становленням більшовицької влади на Україні, наступними соціально – економічними перетвореннями негативно вплинули на життя німецької національної меншини, яка у 30 – их рр. XX ст. стала жертвою політичних утисків, голодомору 1932 – 1933 рр. та масових репресії 1937 – 1938 рр. Але ці історичні події не знайшли політичного віддзеркалення у роботах вітчизняних та зарубіжних представників історичної науки.

Виходячи з вищенаведеного, мета роботи полягає у проведенні комплексного дослідження політики радянської держави по відношенню до німецького населення України у 20 – ті – 30 – ті рр. XX ст.

Для досягнення поставленої мети необхідно визначити наступні дослідницькі завдання :

- проаналізувати сучасний рівень досліджуваної проблеми та її джерельну базу ;
- з'ясувати особливості соціально – економічного та культурно – освітнього життя німецьких колоністів на українських землях у 60 – ті рр. XVIII ст. до 1920 р ;
- розглянути політику радянської держави по відношенню до німецької національної меншини на території УСРР у 20 – ті рр. XX ст. ;

Дослідити посилення тоталітарного тиску на німецьке населення України у 30 – ті рр. XX ст.

Об'єктом дослідження є соціально – економічне та культурно – освітнє життя німецького населення України у міжвоєнний період.

Предметом дослідження є політика радянської держави по відношенню до німецької національної меншини України в 20 – 30 рр XX ст.

Хронологічні рамки роботи обумовлені метою дослідження. Верхня межа позначена 1939 р., коли на всій території України була остаточно встановлена радянська влада. Нижня межа 1920 р., коли етнічні німці лишилися етнічної самобутності і зазнали масових репресій за сталінського тоталітарного режиму.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Української РСР в адміністративних кордонах довоєнного часу

Методологічною основою дослідження є система наукових принципово пізнаних досліджень, пошук правди історії, всебічне виявлення її суті. Завдяки її використанню автор роботи зробив спробу об'єктивно підійти до висвітлення історичних подій та дати їм належну оцінку.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її основні положення та результати можуть бути використані при викладанні курсу « Історія України» у загальноосвітній школі, гурткової роботи з історії.

Апробація дослідження Основні положення та висновки були викладені на студентській конференції 29 листопада 2019 року. У збірнику «історико – краєзнавчі дослідження:традиції та інновації» була опублікована стаття під назвою « Політичні репресії проти етнічних німців на території України у 1937 – 1938 рр.» а також на конференції котра проходила 24 вересня 2020 року. У збірнику «Історико – філософські дослідження молодих учених» була опублікована стаття під назвою «Формування політики Радянської держави щодо німецької національної меншини на початку 20 – х рр. XX ст.»

Структура роботи відповідає поставленій меті та визначеними завданнями і складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг роботи 71 сторінок. Основний текст 59 сторінок, список використаних джерел нараховує 85.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія питання

Ступінь наукової розробки теми відзначається недостатньою кількістю досліджень, які комплексно розглядали всі аспекти даної теми. Але перші спроби дослідити історію переселення і влаштування німців на українських землях були зроблені ще у дореволюційній часи, зокрема, О. Бабенко у своїй роботі «Этнографический очерк Екатеринославского края» [2] комплексно дослідив особливості життя та побуту німецьких колоністів Єкатеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Провідний український історик Д.І. Дорошенко у своїй фундаментальній праці «Історія України. 1917 – 1923» [16] з'ясував становище етнічних німців у часи національно – визвольної революції 1917 – 1920 рр. Російський історик А. Клаус у своїй роботі «Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России» [26] детально розглянув етапи колонізації німцями південноукраїнських земель у другій половині XVIII на початку XIX ст. К. Е. Ліндеман у своїй роботі «Прекращение замедления и землепользования поселенцев собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июня и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России» [38].

Проаналізував політику по відношенню німецьких колоністів в роки Першої світової війни. П.Г. Пісаревський. У своїй статті «Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке» [55] висвітлив питання про особливості переселення та влаштування німців на Півдні Російської імперії у XVIII ст. Я. Штах у своїй фундаментальній праці «Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов» [81] приділив значну увагу аналізу життя та побуту німецьких колоністів півдня України наприкінці XIX початку XX ст.

У радянські часи взагалі не було опубліковано робіт, пов'язаних з німецькою колонізацією та історією сучасного життя представників цієї колоніальної меншості. Звичайно, що німецько – етнічна спільнота фігурувала в офіційних документах державних та партійних органів, але з науковців цією проблемою ніхто не займався через питання ідеологічного і політичного характеру

Тільки в 90 – их рр. XX - та на початку XXI ст. в сучасній українській історіографії з'являється низка праць з історії німецької національної меншості України, зокрема, О. В. Антонюк у своїй статті « Етнополітика в Україні : історія та сучасний стан» [7] висвітлив особливості дискримінаційної політики сталінської тоталітарної держави по відношенню до німецького населення України наприкінці 30 – их рр. XX ст.

Особливості проведення депортації етнічних німців з українських земель напередодні Великої вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. розглянуті у статті російського дослідника М.Ф. Бугая [3].

Відомий український історик В.М. Васильчук у своїй фундаментальній праці «Німці в Україні. Історія та сучасність (друга половина XVIII початок XXI ст.)» [4] комплексно дослідив історію заселення і проживання німців на землях України з 60 – их рр. XVIII ст. до сьогодення.

Суспільно – політичне життя представників німецької національної меншини України на початку 20 – их рр. XX ст. знайшло своє віддзеркалення у статі О.В. Гонтаря [8].

Є.Г. Горбуров у своїй монографії « Повстансько – партизанський рух на півдні України в 1917 – 1944 рр.» [9] з'ясував участь німецьких колоністів у повстанському русі півдня України проти більшовицької влади.

Культурно – освітня політика більшовицької влади у середовищі німецької національної меншості на півдні України розглянута у статті С.О. Гусевої та М.М. Собенко [10].

Економічне, соціально – політичне та культурно – освітнє становище етнічних німців України детально досліджував у своїх працях [11], [12], [13]. О.

П. Данильченко. Він також визначив, що на « початку 20 – х років найбільше німців проживало в Запорізькому, Мелітопольському, і Бердянському округах Катеринославської губернії ; Херсонському, Миколаївському, Одеському – Одеської губернії» [11, с. 48]

Становище етнічних німців України у міжвоєнний період висвітлено у сумісній праці Б. Євтуха, та Б.В. Чирко [18]. Ці автори також детально аналізують становище німецьких менонітських колоній у 20 – их рр. XX ст., які зазнали утисків з боку більшовицької влади.

Національну політику більшовицької влади по відношенню до німецької національної меншини України в 20 – 30 – ті рр. XX ст. аналізує у своїх статтях Г.Г. Єфіменко [19], [20]. Вона також акцентувала увагу на тому, що « німецькі культурно – освітні заклади та місцевий національно – державний апарат продовжували існувати до 1938 р. як у національних районах УСРР, так і в автономній Республіці Німців Поволжя [20, с. 13].

Діяльність радянських громадських організацій у середовищі національних меншин України, у тому числі німецької, висвітлює у своїх статтях М. Журба [22], [23].

Жахливе становище німецького селянства півдня України під час колективізації і голодомору досліджує у своїй монографії англійський дослідник Р. Конквест [28].

Роль безпартійних конференцій у вихованні молоді у німецьких колоніях на початку 20 – их рр. XX ст. досліджує у своїй статті З.Ф. Костичкіна [30]. Вона акцентувала увагу, що у зазначений період для етнічних німців України « була характерна замкнутість у веденні свого господарства, відірваність від суспільного життя» [30,с 36] .

Роль підвідділу національних меншин при ЦК(б)У у роботі серед етнічних груп населення республіки висвітлює у своїй статті О. Кудаткін [32]. Він також окремо зупиняється на роботі німецької секції, утвореної у червні 1921 р. [32, с 54].

Вагомий внесок у вивчення історії німецької національної меншини зробив відомий український дослідник І.М. Кулінич. У своїх працях [33], [34] він детально проаналізував соціально – економічне та культурно – освітнє життя етнічних німців не тільки до революційних подій 1917 – 1920 рр., але й у радянську добу.

Становище багатонаціонального населення України, зокрема і німців, під час масової колективізації та голодомору 1932 – 1933 рр. висвітлював у своїх роботах провідний український історик С.В. Кульчицький [35],[36],[37]. За його підрахунками, у часи голодомору загинуло 13, 2 тис. представників німецької національної меншини [35, с 413].

Громадсько – політичну діяльність німецької етнічної спільноти на Поділлі у міжвоєнний період розглядає у своїй статті С.В. Маркова [39]. Вона акцентує увагу на зростанні антибільшовицьких настроїв у середовищі етнічних німців Поділля у зв'язку з проведенням суспільної колективізації сільського господарства [39, с 92].

Особливості проведення хлібозаготівель у німецький національних районах Півдня України детально досліджує Д. Мешков [40]. Він також аналізує репресивні заходи органів ДПУ по відношенню до німецького селянства під час хлібозаготівель.

Кількісний склад німецького населення України у міжвоєнний період розглянув у своїй монографії В.І. Наулко [42]. За його підрахунками найбільша кількість німців на початку 20 – их рр. XX ст. проживала на території Одещини та Єкатеринославщини.

Репресивні заходи більшовицької влади по відношенню до німецького населення України у другій половині 30 – их рр. XX ст. детально опрацював донецький дослідник В.М. Нікольский [46],[47],[48],[49],[50],[51],[52]. За його підрахунками в 1937 р. на території УРСР було репресовано 16228 представників національної меншини [46,с 79].

Заходи більшовицької влади в освітній політиці, які привели до закриття німецьких освітніх установ, аналізує у своїй статті український історик М. Панчук [53].

Становище етнічних німців України у часи Першої світової війни висвітлює у своїй монографії запорізький дослідник В.В. Перепада [54]. Він також акцентує увагу на анти німецькій кампанії, яку розгорнув царський уряд у зазначений період. Становище німецької національної меншини під час суцільної колективізації і голодомору 1932 – 1933 рр. аналізують у своїй сумісній праці Л.П. Польовий, та Б.В. Чирко [56]. Вони приводять жахливі факти, які пов'язані з канібалізмом під час голоду у середовищі німецьких селян.

Про долю німців – менонітів в радянській Україні пише у своїй статі харківський дослідник Л.А. Радченко [57]. За його підрахункам у 20 – их рр. ХХ ст. із УРСР до Південної та Північної Америки виїхало 25 тис. німців – менонітів [57,с 229].

Демографічні втрати німецького населення України під час голодомору 1932 – 1933 рр. аналізує у своїй статті київський історик В.О. Романцов. За його підрахунками ці втрати становили близько 20 тис. осіб [61, с. 95].

Релігійну політику радянської держави у середовищі німецької національної меншини України вивчає у своїх роботах львівський історик Л.Рябошапко [62],[63]. Він пише про долю « Союзу нащадків голландських вихідців на Україні» , яких більшовицька влада визнала « національно – релігійною громадою, очолюваної соціально шкідливими елементами» [62, с. 112].

Діяльність радянських та партійних органів УРСР щодо залучення представників німецької національної меншини України до роботи громадських об'єднань аналізує у своїй статті С.М. Свистович [64]. Мова йде про роботу таких товариств як «Геть неписьменність!», «Друзі дітей», «Спілка безвірників», «Сільбуд» [64, с. 89].

Процес знищення національних шкіл на півдні України у 1938 – 1939 рр. висвітлює у своїй статті П.І. Соболев [66]. Автор пише про ліквідації Ландаузької

німецької сільськогосподарської школи рільництва та німецького національного відділу при Кировській сільськогосподарській школі механізації [66, с. 102].

Політику Центральної ради по відношенню до німецького населення України у часи національно – визвольної революції 1917 – 1920 рр. розглядає В.І.Трощинський [67]. Автор приходить до думки, що вона була не ефективною через невирішеність аграрного питання [67, с. 26].

Економічне становище німецьких колоній Одеської губернії на початку 20 рр. аналізує у своїй статті Л.І. Циганенко [68]. Вона акцентує увагу на проведенні продрознарядки в німецьких селах, що негативним чином вплинуло на їх діяльність [68, с. 24].

Особливості національно – державного будівництва у місцях компактного проживання етнічних німців висвітлив у своїй роботі харківський дослідник В.А.Чехович [69]. За його підрахунками на 1 жовтня 1925 р. у республіці було виділено 5 німецьких національних районів і 117 німецьких національних рад. [69, с. 46].

А.В. Черкаський у своїй статті « До питання про етнічний склад населення півдня України у 20 – ті роки ХХ ст.» акцентував увагу на тому, що у зазначеному регіоні німці «переважно займалися сільським господарством, відрізнялися культурними засобами господарювання і великими розмірами землекористування» [70, с. 90].

Певний внесок у вивчення соціально – економічного та культурно освітнього життя зробив київський дослідник Б.В.Чирко. У своїх численних роботах [71],[72],[73],[74],[75],[76],[77] він детально дослідив політику партійних та державних органів влади СРСР та УРСР по відношенню до етнічних німців у міжвоєнний період.

Миколаївський історик М.М. Митюк у своїх статтях та монографіях [78],[79],[80] детально вивчив питання про масштаби репресій у німецьких національних районах півдня України. За його висновками жертвами репресивної політики більшовицької влади ставали німецькі селяни, які вели великі одноосібні господарства і не бажали вступати у колгоспи [79, с. 195].

Вивченням певних аспектів соціально – економічного культурно – освітнього та повсякденного життя етнічних німців займалася київська дослідниця Л.Д. Якубова. У своїх численних роботах [82],[83],[84],[85],[86] вона дійшла до висновку про те, що серед всіх етнічних меншостей України німці були найбільш економічно заможними і розвинутими у культурно – освітньому відношенні [86, с. 224]

2.2 Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження представлена введеними в науковий обіг архівними документами, що були опубліковані на сторінках різноманітних видань. Зокрема, при написанні роботи мною використане двохтомне видання «Великий терор в Україні. «Куркульська операція 1937 – 1938 рр.» [5],[6]. Документи цього збірника вміщують оперативні накази органів НКВС СРСР та УРСР щодо початку репресій проти етнічних німців а також статистичні дані щодо кількості арештованих.

При висвітленні процесу суспільної колективізації та масштабів голоду в німецьких національних районах були використані матеріали із збірників «Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків і мовою документів» [7], «Колективізація і голод на Україні 1929 – 1933. Збірник документів і матеріалів» [27], «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВС» [60].

Не залишилося поза увагою автора дослідження видання « История российских немцев в документах (1763 – 1992 г.)» [24], яке вміщує перші укази імператриці Катерини II, які започаткували переселення німців на терени Російської імперії.

При написанні магістерської роботи були використані статті із «Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (від 10 – 14 березня 1919 року)» [29], які декларували рівність і права на вільний розвиток представників усіх національностей у тому числі і етнічних німців.

Не залишилася поза увагою автора робота із видання « Десятый съезд РКП(б). 8 – 16 марта 1921 г. Стенографический отчет» [14]. Мова йде про

прийняту Х з'їздом РКП(б) резолюцію «Про чергові завдання партії у національному питанні», яка сприяла розвитку національно – державного будівництва у місцях компактного проживання німців та представників інших етнічних груп.

Для з'ясування становища німецький менонітських колоній півдня України в 20 – ті рр. ХХ ст. були використані документи із видання «Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.) : Збірник документів і матеріалів» [65].

Органічною складовою дослідження є довідникова література. Зокрема, матеріали статистичного характеру про кількість представників німецької спільноти на Сумщині були почерпнуті із видання « Довідник Сумської округи 1928 р.» [15]. Окрема інформація про кількість німецьких національних районів та сільських рад була почерпнута із видання «Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник» [17] та «Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Довідник» [45].

При написанні роботи також використані документи із збірника «Великий терор в Україні: Куркульська операція 1937 – 1938 рр. у двох частинах [5], [6]. Мова йде про оперативний наказ наркома внутрішніх справ М.І. Єжова №. 00447 «Про операцію з репресування» колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів від 30 липня 1937 року, який започаткував репресії проти етнічних спільнот, зокрема німців. Також у вищезгаданому виданні є статистична інформація про кількість репресованих представників німецької національної меншини у 1937 – 1938 рр.

Таким чином, наявність змістовної джерельної бази дозволяє приступити до опрацювання обраної теми магістерської роботи

РОЗДІЛ 2

СТАНОВИЩЕ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (60 – ті рр XVIII ст. – 1920 р.)

Заселення українських земель іноземними поселенцями почалося ще на початку другої половини XVIII ст. В 1762 – 1763 рр. Катерина II видала укази, в яких поселенці з Німеччини, Голландії та інших країн Європи закликалися переселятися в деякі місцевості південної та південно – східної Росії.

Зокрема, в указі від 22 липня 1763 року мова йшла про наступне: «...1) Всем прибывшим в Империю нашу на поселение кметь свободное отправление веры... А желающим, не в городах, по особыми порозжих землях, поселится колониями и мистечками, сторить церкви и колокольни, имея потребное число Пасторов и прочих церковно – служителей...» [24, с 19].

Селяни та інші прошарки населення західноєвропейських країн відгукнулися на заклики російського уряду. В середині XVIII ст. у Німеччині ще продовжувалися гоніння на численні й різноманітні тоді релігійні секти. Представники однієї з них – меноніти – сподівалися знайти в Росії притулок для вільного влаштування свого життя на засадах їх віровчення. Інші – брати євангелісти, брати Вальденси послідовник аугсбурського напрямку, ультраконсервативні елементи Вюртенберга, відомі під назвою сепаратистів, - також попрямували до Росії, рятуючись від переслідувань католицької і лютеранської церков у Німеччині й Австрії. Їх переселення мало ще одну причину – тяжкі економічні умови, які виникли численних німецьких державах внаслідок феодальних воєн кінця XVIII – початку XIX ст. [34, с. 18] .

Не можна сказати, що уряди європейських країн не чинили опору такій імміграційній політиці Катерини II. Вони побоювалися занепаду свого сільськогосподарського і промислового виробництва. Проте російська імператриця діяла досить методично й наполегливо [55, с. 98].

Запрошені російськими місіями в німецьких містах і зацікавлені можливістю одержання різних пільг. Зубожілі німецькі селяни і ремісники прямували до Росії під керівництвом особливих урядових агентів. Спочатку переселенці потрапляли на нових місцях у надзвичайно тяжкі умови. Так з 1763 р. до 1773 р. у німецьких поселеннях на Волзі кочівниками було вбито і захоплено в полон майже 4 тисячі чоловік з 27 тисяч перших поселенців. Багато лиха приносили колоністам пугачовські бунти і конокрадство. Та, незважаючи на це все, переселенці прямували до Росії. Лише протягом 1765 – 1770 рр. у Самарській і Саратовській губернії виникло 102 колонії з населенням майже 12 тисяч чоловік.

В 1766 р. у Петербурзькій губернії виникло дві колонії – Фріденталь, Ново – Саратовська, Воронежській – колонія Рібендорф [38, с. 124].

У 1786 р. князь Г.О. Потьомкін за дорученням російського уряду направив до Німеччини уповноваженого Г. Траппе з метою «набирати колоністів для Новоросійського краю». Перші транспорти з німецькими переселенцями прибули на Україну лише наприкінці 80 – их років XVIII ст. [34, с. 19].

На весні 1786 р. 228 сімей колоністів – менонітів прибули з Данціга. Вони поселилися на правому березі Дніпра в Хортицькому урочищі. Протягом 173 – 1796 рр. ще 118 сімей осіли на острові Хортиця та в сусідніх повітах. У цій місцевості поселенці – меноніти влаштували перші 8 колоній : Хортиця, острів Хортиця, Розенталь, Ейнлаге, Кроневейде, Нейбург, Нейендорф, Шенгорст. Лютерани – колоністи оселилися окремою колонією в Новомосковському повіті Катеринославської губернії під назвою Йозефсталь [34, с. 20].

Шостого вересня 1800 р. Павло I видав жалувану грамоту німецьким поселенцям у Росії в якій, зокрема, зазначалося: « Виділені кожній сім'ї по 65 десятин придатної для обробітку землі затверджуємо їм в безспірне вічно спадкове володіння» [34, с. 20] .

В 1787 р. у Херсонському повіті Херсонської губернії були створені шведські колонії Шведендорф, і Старий Данціг. В 1814 р. виникають три поселення поблизу Берислава – Мюлгаузендорф, Клостердорф, і Шлагендорф. Протягом 1803 – 1805 рр. у Маріїнській окрузі біля Одеси було засновано 10

колоній – Гросслібенталь, Клейнлібенталь, Александергільф, Нейбург, Йосіфсталь, Люстдорф, Фріденталь, Марієнталь, Петерсталь, Францфельд. У Курганській окрузі Одеського повіту 1805 – 1809 рр. існувало 6 колоній – Страсбург, Зельц, Кандель, Баден, Мангейм, Ельзас. П'ять колоній у Терапольському повіті – Глюксталь, Нейндорф, Бергдорф, Канель, Гофнугсталь – виникли в 1805 – 1817 рр. На ріці Березані в Херсонському повіті в 1808 – 1818 рр. з'являються ще 11 колоній – Ландау, Шнейер, Карлерус, Зульц, Рорбах, Вормс, Рашдадт, Йоганессталь, Катаріненталь, Ватерлоо.

Швидкими темпами відбувався процес заселення колоністами Таврійської губернії. В 1805 р. у Феодосійському повіті було засновано 4 колонії – Цюріхсталь, Гейльбрун, Судак, Герценберг. З 1805 року до 1811 року, у Симферопольському повіті виникло три поселення – Нейзац, Кроненталь, Розенталь.

У Бердянському повіті 1804 – 1822 рр. поселяни – меноніти заснували 27 колоній – Гальбштадт, Тігенгаген, Шенау, Фішау, Ліндунау, Блюмштейн, Мюнстербург, Альтонау, Тогє, Орлов, Блюменорд, Мунтау, Ладекон, Петерсгаген, Розенорд, Шензе, Ріккенау, Ліхтфельд, Аленксандерталь, Шардау, Порденау, Марієнталь, Руднервейде, Францталь, Паства, Гроссвейде. До 1917 р. по річці Молочній та її притоках існувало 60 менонітських поселень [34, с. 20].

У 1832 – 1842 рр. в Мелітопольському повіті існувало 33 євангельсько – лютеранські та католицькі колонії – Пришиб, Гофенталь, Альтенау, Вейнау, Дурлах, Карлорус, Кронефельд, Ніколайфельд, Александергейм, Маріагейм, Рейхенфельд, Костгейм, Лейтерсгаузен, Вассерау, Нейнассау, Гохштедт, Фрідріхсфельд, Розенталь, Нейнмонталь, Грінталь, Андребург, Гейдельберг, Гохгейм, Блументаль, Тіфенбрун, Валлдорф, Альтмонталь, Дормштадт, Кайзерталь, Ейгенфельд, Йоганнесру, Гуттерталь, Александерталь. Ще 4 лютеранські колонії виникли в Бердянському повіті в 1822 – 1831 рр.

Процес заснування іноземних поселень у той час відбувався і в Катеринославській губернії. Так, у 1822 – 1833 рр. в Маріупольському повіті було засновано 4 менонітські, а також 11 лютеранських і 5 католицьких колоній. З 1823 по 1842 рр. там виникло 12 колоній євангелістів – лютеранів [38, с. 125].

Слід зазначити, що німецькі поселення у центральному, північному і західному регіонах відрізнялися від колоній південного регіону. Власне, це були не колонії, а маєтки, свободи, хутори, розпорошені поміж українських поселень. Зокрема, на Чернігівщині німецькі поселення виникли одразу після опублікування Маніфесту Катерини II. У 1766 р. у Борзненському повіті була заснована Біловезька колонія, до якої увійшли 6 поселень: Калчиновка, Рундевізе, Білі Вежі, Городок, Великий Вердер, Малий Вердер. У 1803 р. з Біловезької колонії 36 родин переселилися в Роменський повіт Полтавської губернії, де створили поблизу міста Сміла нову колонію Хрещатик [4, с. 28].

У Харківській губернії в другій половині XIX ст. налічувалося 18 німецьких поселень. Вони розташовувалися у Зміївському, Охтирському, Валківському, Сумському та Ізюмському повітах. Зокрема, в Ізюмському повіті 15 німецьких поселень володіли майже 18 тис. десятин землі і кількома паровими машинами [33, с. 177].

На Волині німецькі поселення виникли з кінця XVIII ст. З 1787 р. розпочинається приплив сюди менонітів. У Володимир – Волинському повіті вони заснували свою першу колонію – Скерневські Голендри [4, с. 29].

За період з 1830 – 1869 рік включно на Волинь переселилося 11424 особи, які утворили 139 німецьких колоній [4, с. 30].

Швидкими темпами зростало населення півдня України. В 1897 р. у Херсонській губернії проживало 123453 тис. німців, а у Таврійській – 78305 [17, с. 98].

В Таврійській губернії існувало 329 німецьких колоній, які володіли 519773 десятинами землі, Катеринославській – 233 колонії з 282827 десятинами землі [34, с. 22].

В цілому земельні володіння німецьких колоністів поділялися на такі групи:

1. Землі, які належали підданим Німеччини, Австро – Угорщини, Туреччини. Вони становили майже 500000 тис. десятин

2. Землі, які належали російським підданим «німецького походження» не поселянам (міщанам, купцям, дворянам), тобто особам взагалі не приписаним до сільських громад і які прийняли російське підданство до 1 січня 1880 р.

3. Надільні землі відведені колоністам від казни під час початкового земле влаштування в період 1767 – 1842 рр. Ці землі перебували у «беспірному вічному спадковому володінні» німецьких колоністів, приписаних до сільських громад і могли б бути ними перепродані за власним розсудом. Надільних земель які належали колоніям на півдні України, налічувалося майже 600000 тис. десятин. Однак відповідно до указу від 13 грудня 1915 р. ці землі підпадали під примусове відчуження [24, с. 51].

4. До четвертої групи відносилися землі, куплені сільськими громадами колоністів або їх членами, які створили товариство. Сюди не входили землі, приєднані до наділу, або які прийшли у власність «дочірніх» колоній чи знаходились у приватному володінні окремих колоністів. Такі землі на основі указу від 2 лютого 1915 р. підлягали обов'язковому негайному відчуженню в межах встановленої цим указом прикордонної смуги в 150 верст уздовж західного кордону Росії і 100 верст уздовж південного.

5. Указом від 13 грудня 1915 р. прикордонна смуга відмінялася і відчужувалися всі куплені німецькими колоністами землі. Центральні державні установи міністерства внутрішніх справ визначили такі підсумкові дані земель, які підлягали відчуженню у німців – колоністів: а) володіння вихідців з воюючих проти Росії країн – 2950852 десятин; б) володіння підданих цих країн – 71405 десятин. Всього – 325 6733 десятин [34, с. 22]

6. До п'ятої групи земель, які знаходились у володінні поселян «німецького походження», належали наділи, орендовані приватними особами або товариствами колоністів. Орендні договори про найм громадян припинялися через рік після опублікування списків таких володінь.

Звичайно, що при такій різноманітності землеволодіння і землекористування серед німецьких поселенців відбувався диференціації: одні колоністи розорялися, інші збагачувалися, скуповуючи земельні ділянки як у

своїх співвітчизників, так і російських та українських поміщиків та селян. Так, колоніст Я. Бісилер мав у Херсонському повіті 4 володіння, які в цілому становили 1072 десятин. Колоністці С.Е. Шейфеле належало 600 десятин землі в с. Григорівці Антоно – Кординцівської волості Одеського повіту. Ф. Ралл і Х. Міллер у Херсонській губернії мали 1962 десятин землі. Я. Зудерману в Бердянському повіті Таврійської губернії належала величезна економія, яка у 1916 році оцінювалася майже в 900 тис. карбованців. Крім того, його дружина в Мелітопольському повіті мала дві економії, в яких налічувалося 3015 десятин землі. [24, с. 23].

Іншим місцем поселення німецьких колоністів на Україні були Волинь, Поділля, Київщина, пізніше – Харківщина і Чернігівщина. Однак до початку 60 – их років XIX ст. рух німецьких переселенців у південно – західні губернії України проходив порівняно повільно: до 1860 р. у трьох вищезгаданих губерніях поселилося лише 2443 сім'ї [24, с. 24].

Починаючи з 1861 р. переселення німецьких емігрантів стало масовим. До 1882 р. у Волинській, Подільській та Київській губерніях їх уже налічувалося 93108 чоловік, які на правах власності та оренди володіли земельною площею 552707 десятин [38, с. 131].

У Харківській губернії по різних повітах також були розкидані володіння німецьких колоністів за даними К.Е. Ліндемана, там налічувалося 18 їхніх колоній. Так у Зміївському повіті чотирьом німцям – колоністам належало 1110 десятин землі. В Харківському повіті на хуторі Шевченка вдова німецького підданого М. Підде мала понад 26 тисяч десятин землі, де були збудовані ситценабивна фабрика і млин. Володіння німецьких колоністів існували в Охтирському, Валківському, Сумському та Ізюмському повітах Харківської губернії. В останньому налічувалося майже 18 тисяч десятин землі. На території Ізюмського повіту між станціями Лозова і Краматорська німці – колоністи збудували кілька парових млинів. Крім них, у колоніях діяли цементні, цегельні, черепичні, паркетні заводи [38, с. 132].

У Борозненському повіті Чернігівської губернії поселилися ще за часів царювання Катерини II. В 90 – их роках XIX ст. поселенці осідали в північній частині Новгород – Сіверського до самої річки Десни. Там вони займалися головним чином тваринництвом. В 1917 р. у Чернігівській губернії налічувалося 9 поселень німців [38, с. 133].

У німецьких колоніях – лютеранських, католицьких, менонітських громадах – було дуже розвинуте громадсько – політичне життя. Особливо активно розвивався кооперативний рух, який сприяв розв’язанню різних соціальних проблем. Так, мешканці 1723 дворів колонії Гальбштадт Бердянського повіту організували « Товариство взаємного від вогню страхування», яке застрахувало майно на суму 6,5 млн. карбованців.

В деяких колоніях існували особливі кредитні установи. Так, наприкінці XIX ст. у Гальбштадті було засноване особливе Молочанське товариство взаємного кредиту, обіг якого у 1914 р. досягав майже 36 млн. карбованців, а чистий прибуток 27, 4 тис. карбованців [38, с. 134].

Німецькі колоністи дбали і про розвиток освіти. В Нейфрейденталі було створено освітнє товариство, завданням якого був збір коштів для утримання в колонії середнього училища. Взагалі навчання і виховання молодого покоління в німецьких колоніях було системним і глибоко продуманим.

Крім початкових церковно – приходських шкіл, створювалися ще училища підвищеного типу, в яких навчалися десятки тисяч дітей. Вони утримувалися виключно за кошти приходу. В менонітській Гальбштадтській волості Бердянського повіту в кожній з 32 її колоній діяли училища, в яких працював 41 вчитель і навчалися 1232 учні [4, с. 98].

Слід зауважити, що кошти для шкіл нагромаджувалися з відрахувань від сільських громад і внесків таких просвітницьких установ волості як Менонітське товариство заохочування освіти, Гальбштадтське товариство жіночого училища, Олександрівське училищне товариство [34, с. 26].

Існували і центральні училища, метою яких було надання повнішої середньої освіти молодим колоністам, а також підготовка вчителів для початкових

шкіл і волосних писарів для колонії. Такі училища склалися з 4 – х класів, в яких навчалися від 70 до 250 дітей [4, с. 99].

У південноукраїнських колоніях існувала 21 центральна школа. У 1914 р. в цих навчальних закладах навчалися 2219 молодих людей. Крім них, у колоніях Нью – Йорк, Гальбштадт, Пришиб, Маріїнське, Ейгенфельд, Ландау, Карлсрус, Хортиця, Окрех існували ще спеціальні 4 – х класні жіночі училища [4,с. 100].

Соціальному забезпеченню в німецьких колоніях приділялася велика увага. Так, у поселенні Кічнас працювала спеціальна лікарня « Віфанія» для душевнохворих та епілептиків на двісті місць. Вона була відкрита 1914 р. на кошти менонітської громади. Притулки та лікарні існували і в колоніях Маріїнське, Ксенієвка, Ландау, Арциз, Саража, Фріденталь, Гальбштадт, Гнаденфельд. Кошти для цих установ надходили від сільських громад і родичів хворих та окремих пожертвувань приватних осіб.

У лікарні колонії Фріденфельд 1907 р. лікувалося 15 тис. амбулаторних і 250 стаціонарних хворих. У двох колоніях Молочанського менонітського округу – Гальбштадт, Гнаденфельд – діяли три приватні лікарні, в двох з яких були рентген кабінети. Вони утримувалися на кошти місцевих колоністів і ними охоче користувалися особи православного духовенства з навколишніх сіл, а також заможні російські чиновники, службовці та члени їх сімей [4,с. 101].

В 1865 р. була відкрита Олександрівська богадільня в колонії Саража. Вона об'єднувала притулок для невиліковних хворих і людей похилого віку, лікарню і школу сестер – жалібниць. Керував цією установою місцевий пастор А. Майєр та особлива попечительська рада з 8 пасторів навколишніх приходів і з 14 обраних впливових осіб колонії. Філіал Олександріївської богодільні для утримання людей похилого віку відкривався в колонії Арциз, в якому знаходилися і представники місцевого населення. В лікарні протягом 1891 – 1895 рр. лікувалося 2130 хворих [34, с. 28].

В колоніях діяли й інші установи, які утримувалися на кошти поселенців. Так, у Гальбштадті (перейменованого у роки війни в Молочанськ) діяло «Молочанське товариство сільського господарства», засноване в 1912 р. У тому ж

Гальбштадті в 1904. було засновано «Молочанський відділ імператорського Російського товариства плідівництва». Для роботи відділ створив показовий сад і розсадник, з якого розповсюджував багато плодівих дерев цінних сортів. Волосний сход відвів під цей сад 15 десятин землі, на якій восени 1915 р. росло 4320 дерев найцінніших сортів. На кількох виставках у провінціальних містах і Петрограді відділ відзначався високими нагородами – золотими та срібними медалями за експоновані ним плоди і цінні сорти дерев. Відділ брав активну участь у складанні асортименту для державних розсадників у Новоросійських губерніях [38,с. 182].

Все вищенаведене свідчить про те, що німецькі колоністи на Україні органічно влилися в економічне і суспільно – політичне життя нашої країни, сприяючи своєю працею й розумом її просування по шляху прогресу. Німецькі поселенці служили в російській армії не тільки в мирний час, але й в роки Першої світової війни. В рядах російської армії їх налічувалось понад 150 тис. При взятті Ерзерума у лютому 1916 р. кавказькою армією понад 40 % її складу становили німці південної Росії [38, с. 186].

Але під час Першої світової війни правлячі кола Російської імперії розгорнули антинімецьку кампанію. На її підставі царський уряд видав два укази – 21 лютого та 13 грудня 1915 року. На підставі цих указів було ліквідоване все німецьке колоніальне землеволодіння на теренах імперії і відповідно всі німецькі колонії [34,с. 26].

Події національно – визвольної революції 1917 – 1920 рр. на теренах України значно поліпшили становище етнічних німців. Протягом березня 1917 – квітня 1918 р. німецьке населення України зробило чимало кроків у напрямку громадської самоорганізації. У травні 1917 р. в Одесі відбувся всеросійський з'їзд етнічних німців, у роботі якого взяли участь близько 2000 делегатів. Він проголосив створення Всеросійського союзу російських німців півдня Росії. У серпні 1917 р., також в Одесі, була проведена друга конференція Союзу російських німців півдня Росії. Обидва зібрання, крім проблеми консолідації німецького населення, були присвячені виробленню політичних підходів у

ставленні німців до державного устрою Росії та державницьких перетворень в Україні [4,с. 69].

Брест – Литовський договір, який був підписаний 9 лютого 1918 р. вніс розкол у німецьке етнічне середовище. Одна частина німців підтримувала запропоновану Центральною Радою національно – персональну автономію, інша частина вимагала знайти нові політичні уподобання .

Нові військово – політичні реалії, що виникли після гетьманського перевороту П. Скоропадського у квітні 1918 р. дозволили активізувати суспільно – політичне життя представників німецької національної меншини. У той час вони проводять регіональні з'їзди німців – колоністів в Одесі, де збирається 700 делегатів з Херсонської та Бессарабської губернії. На іншому з'їзді у Пришибі збирається також 700 делегатів від Таврійської, Катеринославської, Харківської і Воронезької губерній а також Області Війська Донського. На обох зібраннях висувається вимога повернення німців до Німеччини й обговорюються варіанти облаштування у відповідності до регіональних особливостей [16, с. 161].

Одночасно делегати звертаються до уряду Німецької імперії з проханням заснувати в Таврійській губернії та Криму державне утворення. Найактивнішими поборниками створення Німецького протекторату були пастор Вінклер та колишній державний секретар у справах колонії Фрідріх фон Ліндеквіст.

На їхню думку це новоутворення дозволило би сконцентрувати близько 600000 тис. етнічних німців України, Південної Росії та Поволжя. Їх агітація у колоніях мала великий успіх. У цих умовах етнічні німці півдня України відмовилися делегувати свого представника до департаменту у справах німецьких колоністів при уряді гетьмана П. Скоропадського [54, с. 124].

Але урядові кола Німеччини не підтримали ідею створення німецького протекторату на території Криму через міркування посилити напруженість між Берліном та Києвом. А з часом, після відречення гетьмана від влади та спалаху революції в Німеччині, це питання взагалі втратило своє значення.

Пізніше, у часи Директорії УНР, коли Німеччина відкликала свої дипломатичні представництва з України, етнічні німці взагалі залишилися без підтримки своєї колишньої батьківщини.

Підсумовуючи вищенаведений матеріал, можна зробити наступний висновок. Безпосередньо німецьке поселення почалося після указів Катерини II 1762 – 1763 рр. До України почали прибувати знедолені німецькі селяни, ремісники, представники різних релігійних сект, зокрема, меноніти. Найбільш численні німецькі поселення на Волзі, півдні України.

Матеріальне становище німецьких переселенців було значно поліпшено завдяки жалуваній грамоті Павла I від 6 вересня 1800 року, в якій зазначалось виділити кожній сім'ї по 65 десятин землі « В безпірне вічно спадкове володіння». Слід зазначити, що поряд з колоніями німців – менонітів, існували німецькі євангельсько – лютеранські та католицькі колонії.

Їх правовий статус було зафіксовано в « Уставі про колонії іноземців в імперії». Організаційно німецькі колоністи підпорядковувалися Піклувальному комітету про іноземних поселенців південного краю Росії. До кінця 1837 р. комітет підпорядковувався міністерству внутрішніх справ, а потім міністерству державного майна.

На підставі уставу про колонії німецьким переселенцям дозволялося купувати землю у власність за межами селищ, займатися виробництвом вина та горілки, організовувати торгівлю та ярмарки. Але колоністам заборонялося продавати та використовувати не за прямим призначенням свої земельні ділянки.

Звертає увагу на себе той факт, що в своїх колоніях німецькі переселенці не тільки налагодили господарську діяльність але й будували церкви, школи, притулки для обездолених, лікарні. Представники німецької громади відігравали велику роль у суспільно – політичному житті України. Але події Першої світової війни трагічним чином позначилися на житті німецьких колоній. В країні розвернулася шалена антинімецька кампанія на її підставі царський уряд видав два укази від 2 лютого 1915 р. та 13 грудня 1915 р., які ліквідовували німецьке колоніальне землеволодіння і відповідно всі німецькі колонії на території імперії.

У часи національно – визвольної революції 1917 – 1920 рр. на території України етнічні німці реальну можливість поліпшити своє соціальне – економічне та культурно – освітнє життя, але падіння українських національних урядів і прихід до влади більшовиків взагалі радикальним чином змінив їх життя.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПО ВІДНОШЕННЯ ДО НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР У 20 – ІХ рр. ХХ СТОЛІТТЯ

Після встановлення більшовицької влади на території України радянська держава розгорнула активну роботу у середовищі національних меншин, у тому числі серед етнічних німців. За даними перепису 1920 р. в Україні проживало 210189 радянських громадян німецької національності. [72, с. 52].

В умовах багатонаціонального складу населення перша Конституція УРСР, прийнята 10 березня 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом рад, декларувала рівність і право на вільний розвиток національних меншин. [29, с. 181]. Вже в 1919 р. у структурі міських та губернських органів КП(б)У працювало 30 секцій, серед яких було і декілька німецьких. У травні 1920 р. секції були реорганізовані у бюро, які займалися виданням літератури національними мовами, політичною агітацією, створенням культурно – освітніх закладів. [4, с. 73].

У березні 1921 р. прийняв резолюцію «Про чергові завдання партії у національному питанні», в якій, зокрема, говорилося наступне: «Для того, щоб допомагати трудовим масам не великоруських народів, наздогнати найбільш розвинену Центральну Росію треба: а) створити та зміцнити у себе державність у формах, відповідних до національно – побутових умов цих народів; б) розвинути та зміцнити у себе діючі рідною мовою суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади з людей місцевих, що знають побут і психологію місцевого населення...» [14, с. 603].

Справами німців та інших національних меншин займався відділ національних меншостей – спеціалізована державна установа в структурі адміністративно – організаційного управління народного комісаріату внутрішніх справ України (НКВС), яка була утворена в 1922 році. При відділі була створена німецька секція. Для проведення культурно – просвітницької роботи серед національних меншин у складі наркомату освіти УРСР була утворена Рада національних меншин [82, с. 181].

Керівні партійні та державні органи, тримаючи в своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним із головних регулюючих факторів раціональне районування. За їх ініціативою 1922 р. була започаткована реформа адміністративно територіального устрою, яка негативно позначилася на житті німецьких колоній. Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, а головне – ігнорувала національний склад новостворюваних адміністративно – територіальних одиниць. Адміністративні перетворення супроводжувалися перекроюванням земель, причому значна їх частина переходила до нових господарів. У ряді випадків, наприклад, в Одеській та Катеринославській губерніях, німецькі колоністи отримували степові наділи замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана для користування мешканцям сусідніх сіл або переселенцям з інших регіонів.

У березні 1924 року Центральне Бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У підготувало довідну записку «Про виділення компактних німецьких колоній в самостійні німецькі адміністративні одиниці». Висловлюючись за доцільність виділення німецьких адміністративно – територіальних одиниць у Катеринославській (Мелітопольський, Запорізький та Бердянський округи); Донецький, Маріупольський округ та Одеській губерніях (Миколаївський та Одеський округи), Центральне бюро німецьких секцій звернуло увагу ЦК КП(б)У на суттєві недоліки існуючих систем регулювання. У зв'язку з цим відзначалося районування у 1922 та 1923 рр. «не було звернуто уваги на національні та економічні особливості національних меншостей взагалі та німецьких колоністів, зокрема» [18, с. 12].

Так під час районування Кнаденфельдську волость (26 німецьких колоній з населенням понад 18 тисяч чоловік) була приєднана до Чернігівського району Бердянського округу; Ландаузька волость опинилася у Варварівському районі Миколаївського округу, а Роррабхська волость та частина Галбштадтської відійшла до Березівського району Одеського округу [18. с, 13].

В результаті 25 волостей де німецьке населення проживало компактними масами, опинилися в адміністративно – територіальних одиницях з

інонаціональним складом населення. Звертає увагу той факт, що в німецьких національних районах діяли німецькі сільські ради.

З 1 вересня 1923 до початку 1926 року на Україні функціонували 600 сільських рад, з них 226 німецьких [8, с. 128].

Керівництво центральних органів влади і місцевих адміністративно – територіальних органів виявилось не спроможним забезпечити потреби німецького етнокультурного розвитку, або просто ігнорувало національно – культурні, мовні релігійні та інші запити.

Щоб зробити роботу серед національних меншин більш ефективною, більшовицька влада на реорганізацію окремих виконавчих органів. У квітні 1924 р. функції роботи серед етнічних груп, були передані Центральній комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ВУЦВК). Поряд з ЦКНМ при ВУЦВК при губернських окружних, обласних і раді міських виконкомах були утворені комісії або бюро у справах національних меншин [82, с. 183].

Однак найбільш згубними для німців були більшовицькі аграрні перетворення, яскравим її виявом стала політика «Воєнного комунізму». Заснована на примусі та свавіллі, вона позбавляла німецьких селян стимулу до господарювання і буквально паралізувала економічне життя колоній.

Незважаючи на неврожаї 1920 року у південних губерніях УРСР, радянський уряд не припинив хлібозаготівлі. Лише в першому півріччі 1921 р. з Миколаївщини завдяки застосуванню « надзвичайних заходів» було вивезено 1,4 млн. пудів хліба [4,с. 76].

Жодна з голодуючих губерній не була звільнена від продподатку. Звернення завідуючого заввідділом нацменшин НКВС УРСР Сударського до Міжнародного комітету «Робітничої допомоги» в Москві свідчить, що становище голодуючих німців в Україні у березні 1921 р. було таким важким, як і серед інших етнічних груп. У Запорізькій губернії з 90 000 чоловік німецького населення голодували близько 80 % у Донецькій – 60 000 тисяч німців від голоду потерпала половина, з 250 000 німців Одещини голодувало 50 % [65,с. 29].

Державна підтримка в Україні спрямовувалася не на порятунок голодуючих співвітчизників а на виконання плану продовольчої допомоги Поволжю. На півдні республіки, де масштаби голоду були особливо жахливими, допомога торкнулася лише 9,7 % голодуючих [11,с. 36].

Всього у степових районах України з грудня 1921 р. по травень 1922 р. кількість голодуючих зросла 1,2 млн. до 3,3 млн. чоловік [41,с. 41].

Голод загострив економічні і соціальні проблеми : розруху, безробіття, бандитизм, масову міграцію. Нестерпні труднощі болісно позначилися на морально – психологічному стані німецького населення, посилювали негативне ставлення до більшовицької влади.

Слід відзначити, що, не дивлячись на значні зміни у соціальній структурі населення німецьких сільськогосподарських колоній (збільшення чисельності малоземельних господарів, зростання бідняцького прошарку), працівники земельних та податкових органів, радянських та партійних організацій продовжували розглядати німецькі колонії як центри де панують заможні та куркульські «елементи». Ставлення до німецьких колоністів переважно як до «міцних» господарів, спричинило здійснення жорсткої податкової політики, огульне позбавлення німецького населення права голосу [8, с. 128].

Керівництво центральних органів влади і місцевих адміністративно – територіальних органів виявилось не спроможним забезпечити потреби німецького етнокультурного розвитку або просто ігнорувало національно – культурні, мовні, та релігійні запити.

Одночасно ЦКНМ продовжувала роботу по вирішенню проблеми «Союзу нащадків голландських вихідців на Україні». Це була релігійна секта менонітів, яка складалася переважно з німців і продуктивно займалася кооперативним господарством на півдні України. За матеріалами таємного обстеження комісією Катеринославського міськвиконкому ЦКНМ у березні 1925 р. зробила висновок, що ця організація є національно – релігійною громадою, очолюваною соціально – шкідливими елементами. Вони заперечували існування класових протиріч, гальмували процес соціального розшарування і радянзації менонітських колоній.

Однак пропозицію комісії ліквідувати союз ЦКНМ вважала політично шкідливою. Вона вирішила ще раз провести всебічне обстеження «Союзу» державними органами і у разі підтвердження звинувачень проти нього провести показовий судовий процес. До цього справа не дійшла проте на підставі рішення політбюро ЦККП(б) У і постанови Раднаркому УРСР від 17 лютого 1926 р. «Союз» було реорганізовано в окремі кооперативні організації [62, с. 112].

Тяжке становище німецьких колоній викликало у представників цієї національної меншини бажання емігрувати.

«У звіті ЦКНМ за 1924 – 1925 роки у розділі «Еміграційний рух» відзначалося : «Еміграційне питання необхідно віднести до питань, що займають одне з перших місць у роботі ЦКНМ (Центральної комісії у справах національних меншин). Еміграційний рух вже охопив Катеринославську, Донецьку, Харківську та Волинську губернії причини, які викликають еміграційний рух німців – колоністів такі : не завжди правильне оподаткування, земельне питання, та, нарешті, релігійне питання. Але необхідно підкреслити, що чималу роль в еміграційному русі відіграє підпільна агітація з боку вороже настроєних проти радянської влади елементів» [18,с. 17].

Подібна думка висвітлювалася у доповідній записці «Про повстання нової хвилі еміграційного руху серед німців – колоністів» від 5 квітня 1927 року. Голова ЦКНМ А. Буценко повідомляв ЦК КПБ(б)У, що за думкою комісії, однією з причин еміграції було «правове становище німецького населення (великий відсоток позбавлених виборчих прав, не виділення німецьких сіл в окремі національні адміністративні одиниці, велике оподаткування та інше)».

Що стосується стану та перспектив еміграції німців, то у доповідній записці ЦКНМ відзначалося : «З 1922 по 1924 р. спостерігалось серед німців – колоністів велике прагнення до еміграції в Америку (Канаду). Загальне число хто емігрували досягло 8 тисяч, не рахуючи дітей, заяв же про бажання емігрувати було біля 20 тисяч. Еміграція охоплювала менонітів, яких було УРСР 56 тисяч загальної кількості німців 360 тисяч чоловік» [18,с. 13].

Для запобігання подальшого еміграційного руху, послаблення соціальної напруженості у місцях компактного проживання німецького населення влада вдалася до термінових заходів. Серед них було впроваджено системи національно – територіального районування. На думку Центрального Бюро німецьких секцій, найкращим виходом, в якому опинилися німецькі колонії могла стати реалізація принципу «виділення колишніх компактних німецьких волостей у самостійні адміністративні райони».

Суттєву роль в організації системи національного районування відіграла постанова РНК УРСР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 р., що була підтверджена рішеннями IV сесії ВУ ЦВК 8 – го скликання від 15 – 19 лютого 1925 року.

Слід відзначити, що значну роботу по виділенню національних адміністративно – територіальних одиниць та організації їхньої діяльності провела ЦКНМ при ВУ ЦВК. Вже на другому засіданні ЦКНМ від 23 травня 1924 р. розглядалося питання «Про виділення німецьких районів та сільських рад з німецьких колоній». Сьомого липня 1924 р. ЦКНМ розглянуло питання «Про стан в німецьких колоніях Миколаївського округу», а 14 липня 1924 р. члени комісії заслухали доповідь за результатами обстеження німецьких колоній Катеринославської та Донецької губерній [18, с. 22].

Одинадцятого червня 1924 р. ВУ ЦВК та РНК УРСР прийняли постанову «Про виділення районів Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням. Двадцять першого червня 1924 р. текст даної постанови був надісланий до адміністративно – територіальної комісії Катеринославського губерньського виконавчого комітету. До постанови додавалося циркулярний текст, підготовлений Центральною адміністративно – територіальною комісією (ЦАТК) при ВУ ЦВК. У листі підкреслювалося, що утворення німецьких районів слід ув'язувати забезпеченням національно – культурних та мовних інтересів як німецького населення, та і представників інших національних груп, які мешкають на території адміністративно – територіальних одиниць, що утворювалися. З цього приводу відзначалося : « У зв'язку з переведенням діловодства в

Молочанському та Пришибському районах на німецьку мову терміново провести роботу по виявленню у зазначених районах населених пунктів, в яких проживають інші національності, з метою забезпечення інтересів останніх шляхом виділення самостійних сільських рад» [18, с. 23].

За підрахунками дослідника О.В. Антонюка « У складі української РСР до 1939 р. було створено 25 національних районів 1087 національних рад», з яких 254 німецькі [1, с. 16].

Звертає на себе увагу той факт, що німецькі райони охоплювали 30 % усієї чисельності німецьких національних сільських рад. Однак основна частина німецьких сільських рад входила до складу українських районів.

Поряд з німецькими національними районами та сільськими радами в Україні були виділені дві німецькі національні селищні ради : Карл Лібкнехтіська (Криворізька міська рада) та Молочанська (Молочанський район Мелітопольського округу)

Партійне та державне керівництво Радянської України залучало представників національних меншин до роботи в різних сферах політичного, соціально – економічного та культурного життя республіки. У 1927 р. КПБУ об'єднувала в своїх рядах представників 64 національностей. З них німців було 1,1 тис. чоловік. Вагомий внесок у підготовку радянських та партійних представників вніс Комуністичний університет національних меншостей Заходу (КУЗН), який діяв у Москві. В КУЗН з України направлялись працівники німецької, польської, литовської, румунської, естонської та європейської національностей. Підготовка національних кадрів проводилася також в радянсько – партійних школах. Діяли дві єврейські, польська, німецька, молдавська, болгарська, грецька і татарська радянські партійні школи. Були створені постійно діючі курси для секретарів національних рад, де навчання проходили і представники німецької національної меншини [77, с. 71].

Характеризуючи діяльність німецьких адміністративно – територіальних одиниць, варто зупинитися на питанні реалізації мовної політики у місцях компактного проживання осіб німецької національності. Одним з перших

документів, який визначав мовну політику в Україні, був декрет ВУЦВК та РНК УРСР про заходи забезпечення рівноправності мов і про сприяння «розвиткові української мови». В документі зокрема зазначалося наступне: «...1. Мови національностей, що є на території України, проголошуються рівноправними... 2. Кожному громадянину будь – якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою 6. В адміністративно – територіальних одиницях..., а також і в містах з більшістю населення, що належать до національних меншостей, органи влади користуються мовою більшості населення..» [43, с. 107 – 107].

Розвиваючи далі таку лінію, 6 липня 1927 р. ВУЦВК та РНК УРСР прийняли нову постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української мови». У цьому документі регламентувалося застосування мов у процесі організації діловодства, а також у листуванні між організаціями, в тому числі і тими, що діяли у національних районах та сільських радах.

Але на практиці справи робилися по – іншому. У матеріалах Організаторсько – інструкторського відділу ВУЦВК та ЦКНМ на 1928 рік стан справ реалізувався наступним чином: «...По Сталінській окрузі є понад 12 739 – селян, які об'єднуються шістьма сільськими радами. Діловодство ведеться російською мовою. Німецької мови зовсім не вживають, тому що РВК (райвиконком – авт.) до цього не підготовленими...Листівська сільська рада Ново – Миколаївського району. Діловодство сільської ради, а також зносини з РВК і навпаки здійснюються російською мовою» [18, с. 32 – 33].

Вищевказані приклади свідчать, що у діловодстві німецька мова використовувалася лише досить рідко.

Проблема використання національних мов населення України позначилася на діяльності юридичних установ. У постанові ВУЦВК та РНК УРСР від 6 липня 1927 р. в розділі «Про мову діловодства та проведення справ в судових установах» відзначалося наступне: «... для забезпечення інтересів національних меншин, що складають компактні маси серед місцевого населення і не виділених

у національно – територіальні адміністративні одиниці, створюються окремі національні камери, діловодство та судочинство в яких має здійснюватися мовою відповідної національної меншини» [18, с. 34].

Звертає увагу на себе той факт, що мінімальна мережа судових камер була затверджена на засіданні ЦКНМ від 8 серпня 1925 року [63, с. 208].

Німецьких судових камер нараховувалося 14 відповідно до округів : Житомирського, Запорізького, Коростеньського, Конотопського, Мелітопольського, Миколаївського, Маріупольського, Одеського, Херсонського [63, с. 209].

Слід відзначити, що в постанові ЦКНМ від 21 вересня 1925 р. було вирішено «...уточнити питання про екстериторіальність національних судових камер та розробити питання про виїзні (сесії суду - авт.) у зв'язку з необхідністю більшого втілення уяви про революційну законність національних меншин і популяризації роботи судових камер на рідній мові» [63, с. 210].

Особливо важливу роль у забезпеченні мовних та культурно – освітніх інтересів німецького населення України відіграла система національної освіти. Перші кроки становлення національної освіти серед німецької національної меншини були пов'язані з ліквідацією неписьменності. Звертає на себе увагу той факт, що в 1920 р. в південних губерніях України неписьменних віком 18 – 19 років на тисячу чоловік населення налічувалося: серед українців – 556 чоловік, росіян – 337 чоловік, поляків – 260 чоловік, німців - 164 чоловіки, євреїв – 153 чоловіки [12, с. 76].

Згідно з декретом РНК України «Про боротьбу з неписьменністю», все населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вміло читати й писати, було зобов'язане вчитись. Для цього створювалися лікнеп, школи, пункти ліквідації неписьменності. Цей процес охопив німецьке населення півдня України. Вже в 1925 – 1926 рр. на Україні існувало 172 пункти ліквідації неписьменності з навчанням на німецькій мові [12, с. 80].

Слід відзначити, що для німців типовою була ситуація, що склалася, наприклад, у Молочанському німецькому національному районі Бердянського

округу. За свідченням інспектора відділу народної освіти, «до цього часу немає в Молочанському районі пунктів дитячого лікнепу оскільки в селах немає дітей шкільного віку, які опинилися поза школою». Вже в кінці 1924 р. питання про ліквідацію неписьменності дорослого німецького населення взагалі не стояло, а що до дітей шкільного віку практично вирішеним можна було вважати запровадження загальної початкової школи [12, с.81].

Утворення національних навчальних закладів для німців почалося у 1920 – 1921 рр. У звіті німецької секції Одеського губернського відділу народної освіти за 1920 р. відзначалося, що в місті Одесі утворено школу – комуну, школу – клуб, німецький відділ Одеського інституту народної освіти.

У 1923 р. тільки в одеській губернії було 116 німецьких шкіл, а також 82 єврейські, 10 болгарських, 2 польські по одній грецькій, вірменській, чеській, грузинській та шведській школи [10, с. 50].

У другій половині 20 – их рр. впровадження системи національної освіти серед німецької та інших національних меншин набуло ще більшого розмаху. Цьому сприяло формування законодавчої бази, деяке збільшення державного фінансування, пожвавлення роботи Ради національних меншин Наркомату освіти, інших державних та радянських органів, що поступово накопичували досвід щодо утворення та організації діяльності національних учбових закладів.

У доповіді ВУЦВК про проведену роботу по обслуговуванню національних меншин у січні 1926 р. про розвиток освіти серед національних меншин були приведені наступні цифри : У 480 єврейських школах навчалося 85 тисяч чоловік; у 183 польських школах навчалося 9 891 чоловік; у 609 німецьких школах навчалося 33 168 чоловік; у болгарських школах навчалося 7 184 чоловіка [43, с. 138].

Потреба у кваліфікованих кадрах для роботи серед етнічних меншин сприяла зростанню мережі установ спеціальної освіти. В 1926 – 1927 навчальному році в Україні діяли 4 єврейські, 1 польський, 2 німецькі, 1 болгарський, 2 російських педагогічні технікуми, 2 єврейські, 2 польські, 5 німецьких, одна болгарська, 2 грецькі сільськогосподарські школи; 15 єврейських, 1 польська, 1

німецька технічні професійні школи; єврейський сільськогосподарський технікум, німецька медична школа та інші установи [84, с. 29].

На Україні розвивалася мережа німецьких трудових шкіл. Якщо у 1925 - 1926 рр. 345 трудових школах навчалось 22050 учнів, то 1926 – 1927 рр. в 197 школах – 30005 [43, с. 196].

Проблема розвитку трудових шкіл національних меншин були висвітлені у доповіді народного комісара освіти УРСР М.О. Скрипника на Політбюро ЦК КП(б)У 18 травня 1928 р. Зокрема М.О. Скрипник виділив труднощі, що були пов'язані з політичним вихованням дітей у німецьких трудових школах: «Політичне виховання дітей не задовольняє...відчувається німецький вплив батьків і частково духівництва (в менонітських й католицьких колоніях)...Викладання суспільствознавства й взагалі соціально – політичного виховання в школі стоїть ще на низькому рівні ; в той же час в менонітських колоніях надзвичайно міцно працюють «недільні» школи («зонтагшуле»), де проводиться релігійне виховання дітей» [43, с. 197].

Далі М.О. Скрипник торкнувся проблеми вчительських кадрів. Він сказав, що серед німецьких вчителів є значний відсоток добре кваліфікованих робітників – випускників вузів, слухачів курсів перепідготовки, але більшість вчителів не має достатньої кваліфікації. Також звернув увагу, що щорічна потреба в нових вчителях досягає 130 чоловік [43, с. 198].

Нестача досвідчених кадрів серед німецьких вчителів змусила звернутися завідуючого сектором національних меншин інституту підвищення кваліфікації педагогів Целяско 24 червня 1929 р. до відповідного закладу РСР з метою допомоги у створенні німецького відділення інституту. Серед учбових курсів на майбутньому відділенні було заплановано викладати наступне : « Історію класової боротьби, економічну географію, політичну економію, основи марксистської педагогіки, біологічні та фізико – технічні основи народного господарства, німецьку, російську мови, математику і методику» [63, с. 172].

Для забезпечення навчального процесу в національних навчальних закладах видавалася різноманітна наукова та методична література: політична,

технічна, сільськогосподарська, методична тощо. На протязі 1920 – 1930 років в Україні було видано понад тисячі книг та журнальних статей німецькою мовою. Наприкінці 1920 – х років видавалося 18 газет та журналів німецькою мовою [53, с. 62].

Література мовами національних меншин, в тому числі й німецькою, видавалася спочатку Державним видавничим об'єднанням України (ДВУ). В 1926 р. в республіці була утворена Всеукраїнська філія центрального видавництва народів СРСР, а з 1932 р. було утворено спеціалізоване видавництво «Держнацменвидав» (Державне видавництво національних меншин УРСР), що діяло при ВУЦВК.

Проблеми національно – культурного стану німецького населення України знайшли відображення в діяльності наукових установ. На весні 1929 р. при Етнографічній комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН) було відкрито Кабінет національних меншин. В складі кабінету діяли: албанський, болгарських, польський, грецький, єврейський, російський, циганський, чеський та німецький відділи [18, с. 40].

Територія Сумщини також була місцем проживання представників німецької національної меншини та інших етнічних груп. За даними на 17 грудня 1926 р. у місті Суми німці взагалі не проживали. Але у місті Лебедин їх проживало 17 чоловік, у місті Білопіль – 20 чоловік, у селищі міського типу Тростянець – 15 чоловік, у селищі при станції Ворожба – 9 чоловік [15, с. 27].

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити наступні висновки. Після встановлення більшовицької влади на території України радянська держава розгорнула активну роботу у середовищі національних меншин, у тому числі етнічних німців. Уже в 1919 році у структурі міських та губернських органів КП(б)У почали діяти німецькі секції, які у травні 1920 р. були реорганізовані у бюро. Ці структури займалися виданням літератури на німецькій мові, політичною агітацією та створенням культурно – освітніх закладів. Справами етнічних німців також займався відділ національних меншин при НКВС, який було утворено у 1921 р. Але у квітні 1924 р. функції роботи серед національних

меншин були передані Центральній комісії у справах національних меншин (ЦКМН) при ВУЦВК. Поряд з ЦКМН при губернських окружних, обласних і ряді міських виконкомах були утворені комісії або бюро у справах національних меншин.

З 359, 2 тисяч німців, що проживали в Україні на початку 20 – их рр. XIX ст. більше 90% мешкало у сільській місцевості.

Німецьке населення в основному проживало в окремих національних районах, де на початку 1926 р. діяло 226 сільських рад.

Звертає на себе увагу той факт, що відношення органів влади до німецького населення було досить негативним, тому що німецькі колонії розглядали як центри, де панують злочинні та куркульські «елементи». Це сприяло здійсненню жорстокої податкової політики та позбавленню досить великої кількості представників німецької національності виборчих прав. Тяжке становище представників німецької етнічної групи привело до посилення еміграційного руху, особливо в Канаду для послаблення еміграційного руху та соціальної напруженості влада вдалася до термінових заходів. Серед них було впровадження системи національно – територіального районування. В національних районах німці мали широкі культурно – національні права, коли діловодство, судочинство велося на німецькій мові [33, с. 18 – 26].

Розвивалася і система національної освіти, як вищої так і середньої спеціальної та початкової. Серед навчальних закладів діяли Одеський німецький педагогічний інститут, Пришибська німецька ветеренарно – фельдшерська школа, Ландаузька німецька сільськогосподарська школа рільництва, Німецький національний відділ при Кіровській сільськогосподарській школі механізації, Хортицька німецька педагогічна школа та мережа загальноосвітніх та трудових шкіл.

Все вищенаведене свідчило про досить суттєве піднесення економічного, політичного та культурно – освітнього життя німецького населення України у другій половині 20 – их рр. XIX ст.

РОЗДІЛ 4

ПОСИЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ТИСКУ НА НІМЕЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 30 – ТІ РР. ХХ СТ.

З кінця 20 – их – на початку 30 – х років у національній політиці урядових структур УРСР відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням в СРСР командно – адміністративної системи. Фактично почалась здійснюватися сталінська національна політика, яка, ґрунтуючись на соціально – політичних засадах «казарменого соціалізму», привела до відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин, завуальованого ідеологічною доктриною « дружби народів» [1, с. 17].

Після встановлення більшовицької влади на території України радянська держава розгорнула активно роботу у середовищі національних меншин, у тому числі і серед етнічних німців. За даними перепису 1920 р. В Україні проживало 210185 радянських громадян німецької національності. В умовах багатонаціонального складу населення перша Конституція УСРР, прийнята 10 березня 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом рад, декларувала рівність і право на рівний розвиток національних меншин.

Вже в 1919 році в структурі міських та губернських органів КП(б)У працювало 30 секцій, серед яких було і декілька німецьких. У травні 1920 року секції були реорганізовані в бюро, які займалися виданням літератури національними мовами, політичною агітацією, створенням культурно – освітніх закладів [66, с. 26 – 27].

Справами німців та інших національних меншин займався відділ національних меншостей – спеціалізована державна установа в структурі адміністративно – організаційного управління народного комісаріату внутрішніх справ України (НКВС), яка була утворена у 1921 р. При відділі була створена німецька секція. Для проведення культурно – просвітницької роботи серед національних меншин у складі наркомату освіти УСРР була утворена Рада національних меншин.

Керівні партійні та державні органи, тримаючи в своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним із головних регулюючих факторів раціональне районування. З їх ініціативою в 1922 р. Була започаткована реформа адміністративно – територіального устрою, яка негативно позначилася на житті німецьких колоній [73, с. 28 – 33].

Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, а головне – ігнорувала національний склад новостворених адміністративно – територіальних одиниць. Адміністративні перетворення супроводжувалися перекроюванням земель, причому значна їх частина переходила до нових господарів. У ряді випадків, наприклад в Одеській та Катеринославській губерніях, німецькі колоністи отримували степові наділи замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана для користування мешканцям сусідніх сіл, або переселенцям з інших регіонів.

У березні 1924 року Центральне Бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У підготувало доповідну записку « Про виділення компактних німецьких колоній в самостійні німецькі адміністративні одиниці». Висловлюючись за доцільність виділення німецьких адміністративно – територіальних одиниць у Катеринославській (Мелітопольська, Запорізька та Бердянська округи) ; Донецькій (Маріупольська округа) та Одеській губерніях (Миколаївська та Одеська округи), Центральне Бюро німецьких секцій звернуло увагу ЦК КП(б)У на суттєві недоліки існуючих систем -регулювання. У зв'язку з цим відзначалося районування у 1922 та 1923 роках. « Не було звернуто уваги на національні та економічні особливості [71, с. 51 – 64].

Етнічних груп взагалі та німецьких колоністів зокрема». Так, під час районування Кнаденфельдська волость (26 німецьких колоній з населенням понад 18 тисяч чоловік) була приєднана до Чернігівського району Бердянської округи; Ландауська волость опинилася у Варварівському районі Миколаївської округи, а Рорбахська волость та частина Гальбштадської відійшла до Березівського району Одеської округи.

В результаті, 25 волостей, де німецьке населення проживало компактними масами, опинилися в адміністративно – територіальних одиницях з інонаціональним складом населення. Звертає увагу той факт, що в німецьких національних районах діяли німецькі сільради. З 1 вересня 1923 року по початок 1926 року на Україні функціонували 600 сільрад, з них – 226 німецьких.

Трагедія національних меншин, у тому числі німців відбувалася на тлі страшного горя, що спіткало всі народи України, - штучного голодомору 1932 – 1933 років. Це лихо було результатом конфіскаційних методів проведення хлібозаготівель, здійснення злочинної аграрної політики. Злидні та голод відбилися на долі представників всіх національностей.

У зведених відомостях інформаційної групи Наркомзему УРСР від 5 квітня 1931 р. про колгоспний рух у німецьких національних районах було сказано наступне : «Відсоток колективізація господарств по німецьких районах становить на 20 березня 77, 0 %, землі – 81, 1 %. Рівень колективізації по окремих районах далеко не однаковий. Так, на першому місці Люксембурзький район – 95, 5 %, далі – Молочанський – 95 %, Високопільський – 92, 1 %, Зельцький – 90,7%, Спартанівський – 86, 7 %, Карло – Лібкнехтівський – 79, 19 %, та на останньому місці Пезлинський – 25, 3 %» [26, с. 312].

По німецьких районах подаються відомості по Карло – Лібкнехтівському та Високопільському районах. З цих відомостей треба зробити той висновок, що у багатьох німецьких селян міцний куркулько – попівський вплив, якому не завжди протиставляється більшовицька масова робота. Міцний вплив куркуля і по окремих існуючих колгоспах, куди він проліз. Про це досить переконливо говорить постанова президії Карло – Лібкнехтівського райвиконкому від 13 січня 1931 року : «Заслушав інформацію товарища Петрова «Остгейм и незаможник», принимая во внимание то, что СОЗ «остгейм» состоит в большинстве из кулацко – зажиточной части села, не выполняет установленные нормы отказывается исключить кулаков – лишенцев и разобрал общественных лошадей; СОЗ «незаможник» состоит только из 16 хозяйств, не выполнил план хлебозаготовок, а хлеб, который необходимо сдать по хлебозаготовке, сложенный в скирды силами

индивидуальных хозяйств, гниет, полученные кредиты около 40 тыс. рублей использованы для своих личных нужд, лошади купленные за кредиты распределены для индивидуального пользования, а посему президиум считает необходимым СОЗ «остгейм» Раштадского сельского совета и СОЗ «незаможник» Шкейерского сельского совета ликвидировать» [26, с. 313].

Такий стан був 2,5 місяці тому, не набагато він покращав тепер. Дослідження в березні виявило ось що: « В колонії Ландау було намічено розкуркулити три господарства з кількості 533 дворів і виселити за межі України. Маєтковий стан до революції цих куркулів був такий: перший мав 100 десятин землі, паровий млин і десятки батраків, другий – 60 десятин землі, обжигальні вапневі печі і третій мав хутір в 300 десятин. До цього часу всі вони не були позбавлені права голосу і були членами колгоспів. Під час обговорення питання на загальних зборах колгоспів про розкуркулення і виселення цих господарств деякі колгоспи зовсім відмовилися голосувати...У СОЗі «Нове життя» з 24 господарств було виявлено 3 куркуля. Під час обстеження я запитав у голови та членів правління, чи не має у них куркулів у колгоспі, то мені категорично заперечували : «Всі рівні і сільська рада помилково називає наших членів кулаками». Коли ж запитав, скільки кожен з цих «середняків» мав землі і батраків, то виявилось, що члени правління сини батьків, що мали 70 – 100 га. і по одному – два батраків» (З доповіді НКЗС товариша Ільченка) [26, с. 313].

Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалися заходами економічного характеру. Села, яким не вдалося виконати плани по хлібозаготівлях, обкладалися різними штрафами і заносилися в так звану «чорну дошку». В результаті чого у цих селах продаж промислових товарів повсякденного попиту припинявся, а мешканцям заборонялося виїжджати з настелених пунктів, що по суті означало пряму економічну блокаду. Рознарядки на хлібозаготівлі були настільки високими, що нерідко перевищували кількість зібраного селянами хліба. На нереальність планів по заготівлі хліба звернули увагу делегати П'ятого пленуму виконкому Карл – Лібкнехтівського німецького національного району у серпні 1931 р. так, голова артіль «Пролетарій Ватерлоо»

заявив : «Вся пшениця, крім засівматеріалу вивезена під хлібозаготівлю до одного фунту, все ж план далеко не виконаний, і нема ніякої можливості виконати, так як цифри його перевищують фактичний врожай» [18, с. 51].

В цих умовах «реалізація» планів хлібозаготівель означало для селян тільки неминучий голод. Для тих же, хто проживав у селах, і були занесені на «чорну дошку» і тому не міг знайти продукти харчування десь в іншому місці, виникла загроза голодної смерті.

Про таку політику повідомляв до ВУЦВК член ВУЦВК О.Ф. Вельме від 18 лютого 1932 р. «про примусову хлібозаготівлю і знущання над колгоспниками в селі Калчановці Люксембурзького району на Одещині: «Сообщаю Вам о работе по хлебозаготовке в Новокрасновском сельском совете. План по сельскому сонету выполнен на 93, 2 %. Все фонды, все продукты, все фуражные фонды, все, что только называется зерном под метелку вывезли, только одно – семена по 5 пудов на гектар – оставили. Для лошадей мы имеем силос, но для людей, я не могу представить, где взять хлеба...колхозники отказываются от работы, тербуют хлеба, но у нас в данное время ни одного пуда муки нету, по этому тормозится работа в колхозе...колхозник получал ежемесячно только, что ему полагалось на свои трудодни...мы имеем едоков 333, трудоднем – 40 560. Распределили муку пшеничную 144, 02 ц., фураж 112, 56 ц., вместе 256, 58 ц., что составляет 600 гр. на трудодень.

Но не обращая внимания на эти данные, буксирная бригада совместно с сельским сонетом вызвала ночью середняков и бедняков...вывезли по морозу в поле, раздели их голыми и оставили в степи. А через некоторое время...Привозили их обратно и мучали их вновь, душили их за горло, побили им морды, таскали женщин посадили раздетыми в холодное помещение...Эта ночь похожа на время махновщины, об этой работе можно написать еще много примеров, которые по моему мнению противозаконны...Но самые важные вопросы это на счет хлеба. 50 % колхозников живут на картофеле и макухе, но у некоторых бедняков и картофеля нету, так что работа в колхозе очень страдает. Если нам

партия не поможет тогда у нас получится срыв весеней посевной кампании...» [26, с. 421 – 422].

В таких умовах голод був неминучим. Про страшні факти писав доведений до відчаю та збожеволівший від трагедії, що з ним сталася селянин, німець за національністю. Лист його був адресований німецькій республіканській газеті «Дас нойе Дорф» : « Я, Йоган Завадський, протестую проти брехні, що пише «Німецька Центральна Газета. Не вірю, що у нас мається надлишок чого їсти. В нас в СРСР найбільший у світі голод та злидні. В нашому селі раніше було 103 родини, а зараз залишилося тільки 18. Я сам задушив та з'їв свою 3 –юх річну доньку. Після цього у мене нема бажання жити. Все це приніс з собою радянський лад – за це ми можемо йому дякувати...З нашими людьми нема чого думати працювати, так як вони всі розпухли від голоду і хвороб. Далі не можна витримати цього, це повинно змінитися. Геть Радянський Уряд. Хай скоріше почнеться війна і ми тоді покажемо, що то значить знущатися з людей. Такий же лист я написав до Німеччини. Нехай робітники його прочитають і тоді у них пройде бажання робити революцію, так як це ми дурні зробили. Я нічого не боюся і даю свою адресу. Поштовий відділ Івангород Хортицького району, село Морозово. Йоган Завадський. Дайте відповідь на це « Центральній Німецькій газеті. 14. VIII. 1933»» [56, с. 68 – 69].

Слід відзначити, що органи державної безпеки пильно контролювали хід хлібозаготівель. Вони інспірували слідчі справи, пов'язані з боротьбою проти куркульства. Зокрема, в оперативному бюлетні ДПУ УРСР від 6 грудня 1932 р. про справи, пов'язані з відкриттям антиколгоспних угруповань та хлібозаготівель можна зазначити наступну інформацію: «Люксембургский район. Дело о хищении колхозного хлеба и имущества в артели села Красновка. Группа кулаков, проникших в артель села Красновки...занимались хищением хлеба и имущества в колхозе...Следствием установлено, что кулаки Зентер Я. и Кнор Н. украли в колхозе лошадей, передали ее конокраду из соседнего села Молчану с уговором, что они будут при его помощи сбывать на рынок хлеб который они рассчитывали красть в колхозе...По приблизительным данным этой группой лиц в колхозе было

похищено до 200 центнеров хлеба. Дело следствием закончено и передано в Выездной Сессии Облсуда для заслушания в « показательном порядке» [26, с. 464].

Як не намагався сталінський режим приховати від світової громадськості наслідки голодомору 1932 – 1933 років зробити це було неможливо. За кордоном в той час виникають численні державні та громадські організації по наданню допомоги голодуючим у Радянському Союзі. Діяли вони і у Німеччині. У відгуку однієї з таких організацій « Брати у нужді» відзначалося : «Допоможіть німцям у Росії! Жахливий голод поширюється по Росії. Мільйони людей, селян та робітників пали жертвою голоду. Цілі території вимерли, розгубленість та жах по всіх селах та містах.

Серед голодуючих є півтора мільйона наших німців, людей нашої віри. Десятки тисяч найвідданіших та кращих німців гинуть від голодної чуми. Тисячі листів повідомляють щоденно про жахи смерті, в якій безвинно вони опинилися. Трава, кора, торф, ящірки, кішки, собаки та падаль повинні служити їм їжею.

Ми не можемо більше мовчати...Кожний німець доведе свій зв'язок з братом у нужді...всі народи та церкви повинні вважати своїм обов'язком допомогти та стати на службу рятівної любові та взяти участь у рятуванні мільйонів людей в Росії» [18, с. 55].

Слід сказати, що допомога яка надходила з Німеччини в Україну була значною. За даними ДПУ в УРСР з квітня 1933 р. по квітень 1934 р. була надіслана допомога в розмірі 487 821 крб. золотом, з них: у Одеську область 132 321 крб., Дніпропетровську – 203 000; Київську – 90 000; Донецьку – 60 000; Молдавську АСРР – 2500 [18, с. 56].

У доповідній записці ДПУ « Про гітлерівську допомогу» відзначалося: «З моменту приходу до влади Гітлера значно активізується фашистська діяльність німецьких національних організацій та консульств на Україні... в фашистській роботі, що проводиться серед німецького населення в Україні, широко використовують лютеранське та католицьке духовенство, церковний актив, контрреволюційні кола німецької інтелігенції, головним чином, антирадянську

частину учительства, куркульські елементи та німецьких підданих...Для посилення фашистського впливу серед німецького населення в Україні гітлерівський уряд приступив до надання організованої матеріальної допомоги німцям в УРСР, залучаючи до цієї роботи «Союз закордонних німців» («Аусландейче» - філіал німецької розвідки), що має зв'язки в німецьких колоніях України.

З метою максимального розширення цієї роботи, в Німеччині утворюється ряд товариств, як – то: «Брати в нужді», «Фаст і Брілліант», «Комісія по пересилці пакетів в СРСР», « Центральний комітет німців чорномор'я», на які покладається безпосередня робота по пересилці в СРСР колоністів...Одночасно гітлерівський уряд через названі товариства організовує в фашистській пресі широку антирадянську кампанію про голод в Україні, показує фотознімки « голодуючих» та широко публікує провокаційні заяви німецького населення в Україні про допомогу...» [18, с. 37]

Опираючись на аналіз згаданих фактів голова Державного політичного управління (ДПУ) УРСР В. Балицький писав: «З метою паралізування фашистської роботи в німецьких національних районах необхідно рішуче підвищення партійно – масової роботи в цих районах, для цього належить :

1. Провести рішучу чистку партійних, радянських, вчительських та кооперативних кадрів в німецьких національних районах.
2. Зміцнити партійно – радянські кадри в німецьких національних районах політично витриманими працівниками, які знають німецьку мову.
3. Перекинути в німецькі райони працівників Політвідділів МТС та раднаргоспів, які знають німецьку мову.
4. Організувати допомогу кращій частині німецького учительства продовольчими посилками, літературою та інше.
5. Приступити до випуску спеціальної літератури німецькою мовою, що висвітлювала б дійсний стан в Німеччині у зв'язку з гітлерівським режимом, організувати випуск спеціальних фільмів на цю тему та інше» [18, с. 58]

Звертає на себе увагу той факт, що під загрозою репресій влада примушувала голодуючих відмовлятися від допомоги, що надходила від МОДР (Міжнародної організації борцям революції), яку ні в якому разі не можна було звинувачувати у зв'язку з фашистами.

Дії В. Балицького та його місцевих помічників знайшли схвалення у керівництва ЦК КП(б)У, яке навіть зробило запит до Москви на дозвіл проведення ще більш рішучих каральних акцій щодо тих, хто проводив «провокаційну фашистську роботу». В листі до Й. Сталіна, який був надісланий до ЦК ВКП(б) у червні 1934 р. секретарем ЦК КП(б)У П.П. Постишевим та головою РНК УРСР П.П. Любченко було відзначене наступне: «Все, що набуло широкого розмаху (мається на увазі закордонна допомога голодуючим України – авт.), що необхідні рішучі заходи до припинення цієї провокаційної фашистської роботи.

З свого боку ми зробили наступне:

1. «Арештували та притягли до відповідальності ряд працівників Торгсін у за їх, по суті справи, провокаційну роботу
2. Відрядили в німецькі райони ряд працівників для посилення роботи за демонстративну відмову від гітлерівської допомоги та передачі цих коштів МОДРу.
3. Проводимо арешти різних агітаторів, кореспондентів та організаторів звернення до Гітлера за допомогою» [43, с. 60].

Означені дії Балицький вважав недостатніми, тому запросив впровадити додаткові заходи з боку ЦК ВКП(б), а саме:

1. «Прийняти заходи щодо, якщо не припинення, то рішучого обмеження явно провокаційної посилки переказів, які мають характер відкритої політичної фашистської кампанії.
2. Шляхом втручання Наркомзаксправ (Наркомату закордонних справ – авт.) заборонити всякого роду виїзди представників консульства в села для роздачі допомоги та проведення провокаційної роботи – тих представників, хто виїхав після попередження, арештувати за контрреволюційну боротьбу.

3. Запровадити заходи по лінії Торгсіну до припинення приймання фашистських переказів допомоги для реалізації своїми відділеннями» [43, с. 61].

Таким чином, запропоновані заходи наглядно свідчили про злочинний характер політики партійної та державної верхівки УРСР та СРСР стосовно німецького населення України.

Новий курс у національній політиці на Україні полягав, з одного боку, в зростанні політики українізації, а з другого – у корінній зміні роботи з національними меншинами. Сталінський режим почав поступовий наступ на всі здобуття, що торкалися соціально – економічного та культурно освітнього життя національних меншин. На думку дослідника Г.Г. Єфименка «деяким виключенням з цього правила була німецька нацменшість. Німецькі культурно – освітні заклади та місцевий національний державний апарат продовжував існувати до 1938 р. як у національних районах УСРС, так і в автономній республіці Німців Поволжя» [20, с. 13].

У той час ЦК КП(б)У прийняв цілу низку постанов, підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація учбових установ, які здійснювали роботу мовами національних меншин. 19 квітня 1934 р. Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про виконання постанови листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. «Про кадри шкіл нацменшин», де відзначалося, що «обласні партійні комітети, особливо Київський та Вінницький...не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога на Україні займає ставка на виховання в польських та німецьких шоклах молодого покоління в антирадянському дусі»» [18, с. 44]

Для виправлення стану справ ЦК КП(б)У прийняв рішення про перевірку польських та німецьких шкіл. Вже 7 квітня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про засміченість класово – ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму», в якій відзначалося, що його викладацький та студентський склад виявився «засміченим класово – ворожими елементами які безкарно...проводили в технікумі фашистську пропаганду» [18, с. 45].

Проаналізувавши отриману інформацію Секретаріат ЦК КП(б)У дав вказівку «Зважаючи на те, що в існуванні спеціального німецького технікуму в Хортиці немає потреби, а також враховуючи те, що технікуми зовсім не забезпечують викладацьким складом, приміщенням і лабораторіями – технікум ліквідувати». В зв'язку з цим ЦК КП(б)У зобов'язав Дніпропетровський обком партії «після пильної перевірки студентського складу, розмістити студентів цього технікуму в інших машинобудівельних технікумах області» [76, с. 97].

Ще більш різкі звинувачення щодо « класово – ворожих елементів», котрі нібито діяли в німецьких навчальних закладах, містилася у постанові ЦК КП(б)У «Про Одеський німецький педагогічний інститут» від 4 грудня 1937 року. У постанові говорилося наступне : «Перевіркою встановлено, що інститут неймовірно засмічений класово – ворожими людьми...з кількості 254 студентів у 89 родичі заарештовані як вороги народу; з педагогів викрито і заарештовано четверо фашистів, в установі працюють виключені з партії меншовики і кадети...в інституті вороги – націоналісти, фашисти звели собі кубло, розповсюджуючи там фашистську літературу і проводили контрреволюційну роботу» [43, с. 228].

В іншому документі – «Доповідна записка. Про наслідки обстеження Одеського німецького педагогічного інституту», що також був прийнятий 4 грудня 1937 р. У документі наводилися «приклади» ворожої діяльності: «...Єрухімович – директор інституту, працюючи ректором Маріупольської вищої сільськогосподарської школи прийняв на роботу троцькістів, розкритих поза його участю...Грінштейн – парторг інституту, під час розкриття і арешту органами НКВС керівництва Калініндорфського району Одеської області, як заявляють секретар КСМ організації інституту і Єрухімович сумнівався в правильності дій, застосованих до бувшого керівництва вказаного району; Шалигін – воєнрук інституту, на перервах між лекціями розповсюджував серед студентів антирадянські, наклепницького характеру розмови проти товариша Будьонного» [43, с. 229].

Викриті «вороги народу» звільнені з інституту, а частина з них репресована. Юридичною підставою для репресій став наказ НКВС СРСР №00439 від 25 липня 1937 ., згідно з яким органи держбезпеки повинні були репресувати німецьких підданих, значна частина яких була громадянами СРСР [46, с. 89].

Слід зазначити, що репресії проти етнічних німців розпочалися значно раніше років так званої «великої чистки» 1937 – 1938 рр. Кількість репресованих німців постійно зростала ще з кінця 20 – их рр. ХХ ст. Якщо у 1928 р. було заарештовано 186 осіб, то в 1931 р. – 758 осіб. У 1933 р. було репресовано 1021 особа німецької національності [48, с. 330].

У 1936 році по Україні органами НКВС було заведено 46 слідчих справ проти етнічних німців і притягнуто до відповідальності 794 особи [51, с. 34].

Як відомо, безпосередньо «велику чистку» було розпочато оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. « Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів» [46, с. 76].

Перші підсумки репресій проти німців були висвітлені у доповідній записці заступника НКВС СРСР Л.М. Бельського наркомові внутрішніх справ СРСР М.І. Єжову про проведення репресій станом на 25 серпня 1937 р. Зокрема у цьому документі зазначалося, що «...из общего количества 1360 арестованных созналось в шпионской и диверсионной деятельности 395 человек» [5, с. 122].

Всього за 1937 – 1938 рр. було репресовано 22 400 осіб німецької національності [47, с. 55].

Сталінський тоталітарний режим також спрямував удари проти мережі німецьких освітніх закладів. Так 10 квітня 1938 р. постанову « Про реорганізацію національних шкіл України», у якій, зокрема, стверджувалося наступне : «Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в осередки буржуазно – націоналістичного, антирадянського впливу на дітей» [43, с. 232].

Сього липня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особливих національних відділів і класів школах, технікумах та ВУЗах УРСР» , а також додаток до цього документу «План реорганізації особливих національних початкових неповних та середніх шкіл УРСР» [45, с. 305].

На підставі названих постанов національні учбові заклади розформувалися, або не переводилися на українську чи то російську мову навчання. Згідно з такою постановою Одеський педагогічний інститут передбачалося реорганізувати в інститут іноземних мов. Пришибська німецька ветеринарно – фельдшерська школа, Ландаузька німецька сільськогосподарська школа рільництва, Молочанська фельдшерсько – акушерська та Хортицька німецька педагогічна школи були перетворені у відповідні навчальні заклади. Реорганізовувалися й середні учбові заклади.

Таким чином зазнали реорганізації 543 – німецькі школи, а також значна кількість «змішаних» шкіл: 120 німецько – українських, 15 німецько – російських, чотири німецько – українсько – єврейських, три німецько – єврейських, шість німецько – українсько – російських [18, с. 47].

Поряд з ліквідацією національних учбових закладів проводилася реорганізація національних адміністративно – територіальних одиниць. 9 грудня 1934 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про німецькі райони, де відзначалося:

А) Для вироблення показників щодо заходів, які належить провести в німецьких районах, виділити комісію у складі товаришів Попова М.М., Любченка, Якіра, та Балицького з залученням Ільїна та Васильченка (По районах Київської області)

Доручити комісії разом з секретарями обкомів (тих областей, де маються німецькі райони) пильно продивитися всі німецькі райони для визначення необхідних заходів...комісії ретельно продивитися склад керівних кадрів названих районів, а також намітити заходи в галузі школи...

Б) ...надіслати до німецьких та польських районів керівних працівників обкомів для роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоби відмовити в праві проживання в СРСР або виселить всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР» [45, с. 308].

У контексті командно – адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно – територіальних одиниць, що нібито не виправдовували себе. У зв'язку з цим партійними й адміністративними органами було прийнято низку постанов: постанова ЦК КП(б)У « Про Мархлевський та Пулинський райони» від 17 серпня 1935 р., «Про реорганізацію національних районів та сільських рад УРСР в звичайні райони та сільські ради» від 16 лютого 1938 р., « Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільських рад» від 7 квітня 1938 р. [1, с. 18].

Остаточна постанова засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів та сільських рад в Україні від 7 квітня 1939 р. інформувалося про наступне : « На основі рішення ЦК ВКП(б) від 16 лютого 1939 р. : «Ліквідувати штучно утворені національні райони: Люксембурзький, Молочанський, Ротфронтівський райони Запорізької області, райони імені Фріца Геккера Миколаївської області, Зальцький, Карл – Лібкнехтвіський і Спартаківський райони Одеської області»» [45, с. 298].

Наукова проблема вивчення національних операцій 1930-х років у СРСР включає кілька важливих аспектів.

По – перше , проблема генезису «німецької» операції та, далі, проблема містить дефініції «німецької» операції. Більшість вітчизняних дослідників пов'язують «німецьку» операцію з нормативними документами, серед яких головну роль грає наказ НКВС СРСР № 00439 «Про операції за репресуванням німецьких підданих, котрі підозрювались в шпигунстві проти СРСР ». Так М. Охотін та А. Рогінський відмічають, що ця так звана «лінійна операція» була чітко спланована, про що говорять низка директив.

Як відмічає російський історик А.І. Савін, що спеціального оперативного наказу про проведення «німецької операції не було», і з ним важко не погодитись адже в дійсності вона була більш масштабною и багатомірною: в ній переплітались і етнічні, соціальні та релігійні компоненти, змішувались між собою і самі масові операції, «польська», «німецька», «куркульська» [60, с. 95 – 96]

Друга проблема полягає в тому, що кого вважати жертвами «німецької операції». Даною операцією називають репресивні дії направлені проти німецького громадянства за наказом №00439 . З перших днів дії наказу можна сказати, що він діяв відповідно свого плану, та з плином часу він набув масового характеру. Людей арештовували не лише за приналежність до німецького громадянства але й також за німецьке прізвище. З одного боку видно, що по «німецькій» лінії могли заарештувати «шпигунів» але й також звичайних громадян. Також відкритим залишається питання німців котрі були засудженні не за підозрою в шпигунстві так звані «перекваліфіковані справи» (на приклад людина арештовувалась як «німецький» шпигун, але була засуджена по статті «Антирадянська агітація»), та скоріше за все вони підлягали вищій мірі покаранню, або 20 років таборів.

Чітко видно, що критерієм відбору особистих справ являлась національність котра була вказана в архівно – слідчих справах. До прикладу: в базі даних Прикам'я є свідчення про арешт 509 німців в 1937 – 1938 роках. Зрозуміло, що даний вид відбору є не ідеальний, тому що у зв'язку з необхідністю проведення «німецької операції» з легкої руки слідчого НКВС німцями могли стати люди котрі мали лише «не руське» прізвище. Та все ж дослідження істориків показують, що зміна національності на «потрібну» була рідким явищем. При використанні такого критерію відбору жертв є можливість визначити етапи

«Німецької» операції, вичерпну динаміку арештів, терміни ведення слідства, динаміку винесення вироків та інші статистичні характеристики етнічної групи, що зазнала арешту за «німецькою» операції»

Лютнево-березневий (1937) пленум ЦКВКП (б) дав потужний імпульс масовим репресіям в СРСР. Весь сенс і доповідей, і виступів в дебатах на цьому

пленумі полягав в тому, що країна, виявляється, наповнена «шпигунами, диверсантами і шкідниками », які пролізли в осередки соціуму.

Ні до, ні після цього на пленумах ЦК партії ніколи не обговорювалися настільки відверто питання організації її чистки і репресії проти партійно-державного апарату та звичайного населення. власне, це єдиний за всю історію існування комуністичної партії пленум, який був присвячений виключно боротьбі з «ворогами» [66, с. 26 – 27].

І працював цей пленум аномально довго – з 23 лютого до 5 березня 1937 року. Великий терор 1937-1938 років мав в своїй основі масове застосування тортур під час слідства. Для фальсифікації справ, створення всіляких «змов» і розгалужених «шпигунських і диверсійно-терористичних» організацій слідчим НКВД як повітря були необхідні «зізнання» обвинувачених.

Операція по «вилученню» німців носила настільки масовий характер, що власними силами співробітники НКВС впоратися не могли - залучали співробітників міліції, пожежної охорони та військовослужбовців стройових частин НКВД.

Оскільки заарештованих було багато, технологія підготовки необхідної документації у справах була поставлена на потік. Особливо відзначилися слідчі відділу НКВС – в їх роботі була своєрідна риса – в обов'язковому порядку відбирати у заарештованих заяви про причетність їх до шпигунства на користь іноземних держав. ці заяви заздалегідь готувалися оперуповноваженими райвідділу і носили абсолютно шаблонний характер, зазвичай писалися від руки почерком самого слідчого [78, с. 28 – 33].

Після цього на допит викликався заарештований, і йому негайно пропонувалося цю заяву підписати. Слід зазначити, що підписували заяву майже всі – хто в силу некомпетентності, хто під впливом «внутрішньо камерної» обробки: за допомогою умовлянь або погроз. Далі складався список заарештованих із зазначенням місця проживання та національності. виходячи з цього, лунали слідчим з наказом писати протоколи У кожного слідчого був зразок

протоколу, шаблон, в який лише підставлялися «факти» і дати «шпигунської діяльності», які залежали суто від фантазії слідчого.

Звинувачення німців, вписані в обвинувальні висновки, вражають уяву: німець, працював вантажником – «збирав і передавав відомості про можливості використання тракторів у військовий період як бойових одиниць» конюх збирав шпигунські відомості «про кількість коней, та передавав число шпигунам» бухгалтер збирала шпигунські відомості про заробітну плату робітників і службовців бумкомбіната і т.д. В ході роботи з архівно-слідчими справами не раз в одній справі одночасно виявлялися один за одним два документа – вирок про розстріл і документи про звільнення [58, с. 519].

За даними реєстрацій Головного управління міліції, всього в СРСР на початок 1937 р. проживало 98 840 іноземних підданих, з них близько 80 % – іранські, грецькі і китайські. Німецьких громадян серед них значилося 4015. Якщо вірити статистичним зведенням, то з липня 1937 по грудень 1938 р. заарештовано було 608 громадян Німеччини [60, с. 95 – 96].

Цифра ця свідомо неповна внаслідок того, що деякі місцеві органи НКВС не надавали відомості вчасно, але можна припустити, що неповнота не перевищує 10-15%. Таким чином, за півтора року було заарештовано приблизно 660 – 700 німецьких громадян саме на території України. Складніше визначити число заарештованих за першу половину 1937 г. У підсумку виходить, що в СРСР в 1937 – 1938 рр. було заарештовано 750-820 німецьких громадян. Наскільки зрозуміло, ця цифра більш-менш корегується з даними посольства Німеччини.

Швидше за все сюди входять в основному німецькі службовці і робочі в промисловості і на транспорті, заарештовані за наказом 00439, а також німецькі громадяни, заарештовані в окремих справах, поза рамками оперативних наказів, і, можливо, дуже невелика кількість німецьких громадян, заарештованих в рамках «альбомної» німецької операції. Мабуть, дані про заарештованих політемігрантів, які не перебували на момент арешту формально в радянському громадянстві, в зведеннях НКВС про арешти в графу «піддані Німеччини», як правило, не включалися.

Репресії проти іноземців розвивалися в кількох напрямках. Першим – і основним – було адміністративне «видавлювання» іноземців з СРСР.

Цілеспрямоване «видавлювання» почалося ще в березні 1937 року, коли за листом Єжова, який стверджував, що «іноземні розвідки, переважно німецька розвідка, використовують для шпигунства і диверсії представників німецьких фірм і фахівців, які працюють на підприємствах і в установах УРСР», Політбюро винесло рішення: «Відмовити в праві проживання. В першу чергу провести цей захід по відношенню до німецьких, японських і польських підданим».

Минуло менше місяця, і в директивному листі таке завдання у відмові було поставлене усім НКВС: «Здійснити протягом півроку оперативні та профілактичні заходи, спрямовані до видалення з меж УРСР всіх німецьких підданих і всіх іноземних підданих, в тій чи іншій мірі підозрюваних по шпигунству і контрреволюційної роботі. У число німецьких підданих, що підлягають видаленню за межі СРСР і в необхідних випадках – арештам і висилкам, включити всіх німецьких підданих котрі знаходяться на міліцейському обліку, крім політичних емігрантів, щодо яких підготовча робота проведена і відповідні заходи будуть здійснені особливо. Вказівки з цього питання будуть дані в спеціальному документі» [61, с. 112]

Тут слід звернути увагу на те, що мова йде про всіх без винятку німецьких підданих. Це ясно з вказівки використовувати «міліцейський облік», який є не що інше, як облік Відділу віз і реєстрацій. При цьому для «видалення» німців, на відміну від інших іноземців, не було потрібно ніяких компрометуючих матеріалів,

підставою було лише німецьке громадянство. У цьому сенсі вказівка виглядає фантастичним для країни, яка формально не знаходиться з Німеччиною в стані війни – нічого подібного в практиці навіть 1937-1938 рр. не зустрічалось. Однак не випадково і те, що виконання його відклали до отримання спеціального циркуляра, який, мабуть, повинен був детально прописати механізм операції.

Можна зробити висновок, що цей документ в найближчі місяці так і не був виданий. Тому «видавлювання» іноземців, що здійснюється шляхом відмови у продовженні дозволів на проживання навесні – влітку 1937 року, звичайно,

відбувалося, але не дуже активно, і переважно воно стосувалося прикордонних або режимних місцевостей. Розпочата у серпні 1937 р епоха масових операцій відразу ж вивела проблему іноземців на самий передній план, і вже до кінця місяця був вироблений лаконічний і місткий циркуляр НКВС («Про іноземців»), жорстко визначив практику поводження з людьми найрізноманітнішої національної приналежності.

Розстріли німецьких громадян (за винятком розстрілів політемігрантів) в ході репресій 1937 – 1938 рр., не могли носити якогось систематичного характеру. Основна частина заарештованих німецьких громадян після слідства (різного ступеня тривалості та тяжкості) була вислана до Німеччини. Практика вироків до висилки за кордон, сильно обмежена на початку 1937 року, вже восени була відновлена. [69, с. 87 – 91].

Судячи за даними німецького посольства в Москві, з листопада 1937 по грудень 1938 року в Німеччину було вислано 593 заарештованих, а всього за 1937 – 1938 рр. в Німеччину вислали близько 620 людей. Це третина всіх засуджених за Особливою нарадою при НКВС СРСР до висилки за кордон. Сама по собі частка німців у загальному обсязі висилки іноземців мало про що свідчить, але якщо порівняти число висланих з числом заарештованих німецьких громадян, стає ясно, що вислано було переважна більшість заарештованих. І це ще одна відмінна риса «німецької операції». Пояснюється вона, як і обережність у застосуванні розстрілів, звичайно, виключно зовнішньополітичними міркуваннями [20, с. 17].

Проте відома обіцянка Єжова випустити за кордон всіх заарештованих німецьких громадян, передане восени 1937 р послу Німеччини Шуленбургу через Потьомкіна, все ж не було виконано. Проста арифметика підказує, що принаймні 200 осіб із заарештованих вислані були. Вони повинні були опинитися в тюрмах і таборах, хтось із них міг стати жертвою жорстокого слідства або розстрільного вироку. «Німцями» вважалися також і австрійці. Втім, абсолютна точність в такого роду підрахунках, мабуть, неможлива – і через структури джерел, прямо не відображають всі питання, що цікавлять нас параметри репресій, і через

невизначеність статусу більшої частини такої суттєвої для розуміння обсягів репресій групи, як політемігранти.

Як «підозрілих по шпигунству» НКВС вже давно розглядало як службовців дореволюційних іноземних акціонерних товариств, банків, промислових і комерційних підприємств, кореспондентів закордонних контор по наведенню довідок про кредитоспроможність, так і службовців іноземних концесій радянської епохи. [80, с. 154].

В першу чергу під підозрою були колишні службовці німецьких фірм. З початком масових операцій ця категорія відразу ж висунулася в центр уваги НКВС як мала очевидний зв'язок з Німеччиною. В кінці 1937 року в Центрі спробували впорядкувати практику арештів колишніх службовців іноземних підприємств і стали розробляти з цього приводу відповідний наказ, який рекомендував заарештовувати насамперед колишніх директорів і керуючих, а крім того тих, хто продовжував підтримувати зв'язок із закордоном, хто зібрав під час служби капітали, і тд. При цьому оформлення справ та їх розгляд пропонувалося проводити в «альбомному порядку». Проте врешті – решт було вирішено спеціальну операцію по службовцям іноземних фірм не проводити. В Протягом 1938 р арешти цієї категорії носили досить безсистемний характер, хоча, як видається, були вельми масштабними.

З жовтня 1937 року на сім'ї засуджених за «альбомним» операціями було поширено дію наказу НКВС 00486 від 15 серпня 1937 р. згідно з яким дружини «ворогів народу», засуджених Військовою колегією або трибуналами, підлягали арешту і засудження в табори на термін до восьми років, дітей же слід віддавати під опіку родичів або направляти в дитячі будинки. [79, с. 284].

Через обмежені можливості розміщення жінок в і без того переповнених тюрмах і відсутності місць в дитячих будинках вже 22 листопада 1937 НКВС був змушений скасувати всі «розширення» до наказу 00486. До цього моменту в тюрмах України виявилось вже близько 4500 жінок заарештованих по польської, харбінської, німецької, румунської операціями. Заборона на продовження арештів дружин «ворожих елементів» втім, не завадив окремим місцевим НКВС за

власною ініціативою час від часу здійснювати адміністративні висилки сімей засуджених за національними операціями, в тому числі і німецької. Репресії ж безпосередньо за наказом 00486 тривали до листопада 1938 г. (всього по ньому було заарештовано більше 18 тисяч жінок і «вилучено» близько 25 тисяч дітей).

Хочеться звернути увагу на тему «великого терору» саме на Київщині. Необхідно сказати, що хоч і темі цього питання було присвячено величезну кількість робіт, та все ж потрібно звернути увагу на особливості «боротьби» з «національними елементами». Деякі події тих часів описуються в науково – документальній серії книг «Реабілітовані історією. Київська область». Безпосередньому руху проти німців дала можливість записка вождя Йосипа Сталіна, котра додалась до протоколу № П51/324 засідання на політбюро ЦК ВКП (б) 20 липня 1937 року в котрій містилося наступне «Усіх німців на наших військових, напіввійськових і хімічних заводах, на електростанціях і будівництвах, в усіх областях усіх заарештувати». [83, с. 26 – 38].

Відмовити Сталіну ніхто не насмівся і в схвалення йому керівний орган ухвалив наступне рішення «...запропонувати товаришу Єжову підготувати негайно наказ по органах НКВС про арешт усіх німців які працюють на оборонних заводах (артилерійські, снарядні, гвинтів очно – кулеметні, патронні, порохіві і т.п.) та висиланню частин заарештованих за кордон».

Оперативний наказ НКВС СРСР №00439 від 25 липня 1937 року, про вирахування та негайний арешт німців прийшов до Києва в цей же день. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський негайно надіслав начальникам обласних управлінь циркулярного листа, в котрому говорилося скласти не тільки списки усіх «німецьких елементів» згідно наказу №00439, а й прослідкувати всі зв'язки (службові та особисті) німців з місцевим населенням, а також підготувати необхідні документи на : німецьких емігрантів, котрі являються або хочуть стати громадянами СРСР ; німці котрі не мають відношення до оборонної промисловості , державних установ, та сільського господарства і мають бажання отримати паспорт громадянина СРСР. Арешти «іноземців» І. Леплевський вимагав завершити до 2 серпня 1938 року.

Як свідчать архівні документи, довести до кінця так звану фазу «активного арешту» в п'ятиденний термін не вдалось, не були заарештовані всі німецькі шпигуни та вороги. Тому на Лу'бянці прийшли до рішення, що необхідно продовжити репресії за «німецькою лінією».

Восьмого серпня 1937 року І. Леплевський телеграмою, дав наказ тодішньому начальнику УНКВС по Київській області М.Шарову у відповідності із наказом №00439 як можна швидше здійснити арешт агентів німецької розвідки – працівників заводу «Більшовик» (котельника Володимира Гольдера – Егера, машиніста Оскара Вальчака, колишнього заступника начальника токарного цеху Мечеслава Вальчака), була заарештована викладачка німецької мови Жозефіна Бургхарт та інші представники усіх соціальних розшарувань [38, с. 50 – 94].

Результати даної «оперативної діяльності по розгрому німецького підпілля» були висвітлені начальником УНКВС по Київській області М. Шаровим 8 вересня 1937 року. Виявилося, що у червні – серпні 1937 року по «німецькій лінії» працівники НКВС заарештували 430 чоловік (у Києві – 86) з них 34 «агента київського німецького консульства», а також 7 – «агентів гестапо».

За невеликого відрізка часу «німецька операція» НКВС на території Київської області набула масового характеру. У доповідній записці вищезгаданий начальник УНКВС Шаров заступнику наркома внутрішніх справ УРСР М. Степанову від 26 грудня 1937 року говорив, що арешти з початку осені зросли майже удвічі. Недивно, що значну частину ув'язнених складали саме громадяни СРСР – 771 особа, з 801, що знаходилися в місцях позбавлення волі [51, с. 141].

Кількість заарештованих іноземців під час «німецької операції» була не значна – 0, 96 (німців – 28 осіб; австрійців – 2 особи). Звісно ж що такі заходи були задіяні не тільки на території Київщини, але і в інших регіонах, і методи знущання були в кожного як різні так і спільні. Примітною особливістю карних справ того часу є типова для всіх особливність, в репресивних документах часто можна було не знайти протоколи позасудового органу про винесення вироку. Часто можна зустріти такі протоколи у реабілітаційній частині архівно – слідчих

справ. Таким чином з ліквідацією районів та сільських рад була взагалі припинена система національного районування в УРСР.

Підсумовуючи вищенаведене можна зробити наступні висновки. З кінця 20 – их на початку 30 – их років в СРСР остаточно склалася адміністративно – командна система, що привело до радикальних змін у національній політиці та змінило становище національних меншин, як на території Радянського Союзу, так і на Україні [8, с. 139].

Зміни торкнулися і німецької національної меншини, яка зазнавала поступових втрат у соціально – економічній і культурно – освітній сферах. Реорганізовувалися національні школи, в тому числі і німецькі. Закривалися середні спеціальні та вищі навчальні заклади, де вчилася німецька молодь.

Зазнали реорганізації адміністративно – територіальні одиниці і таким чином було припинено функціонування системи національного районування в Україні. Були ліквідовані німецькі національні райони. Німецьке населення зазнало величезних втрат під час голодомору 1932 – 1932 рр. та масових репресій 1937 – 1938 рр. коли було репресовано 22 400 осіб німецької національності. Взагалі після 1939 року були ліквідовані будь які згадки про існування німецької національної автономії на території України. Можна сказати, що влада отримала те, що хотіла тисячі людей втрачали все те, що набували протягом не одного десятиріччя. До вищої міри покарання по сфальсифікованим справам, котрі не відповідали дійсності було засуджено 18005 чоловік [44, с.701].

Необхідно звернути увагу на той факт, що в повній відповідності зі змістом національних операцій основними факторами, які визначали масштаби репресій за німецькою «лінією», були, по – перше, наявність в регіоні підприємств оборонних галузей і, по – друге, наявність в регіональній адміністративно – територіальній структурі німецьких національних районів . При цьому найбільш масовими репресії були там, де мали місце одночасно обидва ці чинника.

Чисельність німецького населення також впливала, але не сама по собі, а лише в поєднанні з цими факторами. Наприклад, якщо в регіоні німецького

населення було відносно багато, але воно в переважній частині було сільським і не мало своїх адміністративно – територіальних утворень, то і «німецька операція» там проходила досить мляво. Якщо ж значний відсоток німців проживав в промислових містах регіону, то це неминуче активізувало німецьку «лінію» репресій. Те ж відбувалося, якщо в регіоні були німецькі райони.

ВИСНОВКИ

Безпосередньо німці почали переселятися на Україну після указів російської імператриці Катерини II 1762 – 1763 рр. На українських землях почали селитися знедолені німецькі селяни, ремісники, представники релігійних сект, зокрема меноніти. Менонітське становище переселенців з Німеччини та інших держав було значно поліпшено завдяки жалуваній грамоті Павла I від 6 вересня 1800р. Цей документ надавав право на виділення кожній сім'ї переселенців по 65 десятин землі у спадкове володіння. Також царський уряд дозволяв німецьким емігрантам купувати землю у власність за межами своїх селищ, займатися виробництвом алкогольних напоїв, організовувати торгівлю та ярмарки. Німці – колоністи своєю наполегливою працею перетворювали українські землі на квітучий край, будували церкви, школи, займалися різними видами благодійної діяльності. Події Першої світової війни трагічним чином позначились на житті німецького населення України.

Це було пов'язано з тим, що на території Російської імперії правлячі кола розгорнули анти німецьку кампанію. На її підставі царський уряд указом від 2 лютого та 13 грудня 1915 року ліквідував німецьке колоніальне землеволодіння і відповідно всі колонії на території імперії, в тому числі і на українських землях. Колишні колоністи змушені були переселитися на «пусті» землі, що знаходилися на окраїнах імперії. Повернення колишніх колоністів до своїх осель відбулося після Першої світової війни та революційних подій 1917 – 1920 років. Звертає увагу на себе той факт, що після повернення німці втратили частину земель, що перейшла у користування до нових власників.

Слід відзначити, що радянський уряд не лишив без уваги проблеми німців та представників інших національних меншин. Їхніми справами почав займатися відділ національних меншин при НКВС України, який було утворено у 1921 році. У квітні 1924 року національними меншинами стала займатися Центральна комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Додатково при губернських, обласних і ряді міських виконкомах були утворені комісії або бюро у справах національних меншин. Німецьке населення проживало в окремих

національних районах, де на початку 1926 року діяло 600 сільських рад. Безпосередньо до німців влада ставилася негативно. Їх вважали куркульськими «елементами» це привело до безпідставного підвищення податків, позбавлення виборчих прав. Таке становище привело до посилення емігрантського руху німців, особливо в Канаду. Радянський уряд був стурбований численним від'їздом німців і тому прийняв ряд заходів, що значно поліпшили становище німецької та інших національних меншин. Німці почали жити в окремих національних районах, що були визначені законодавчим порядком, німецька мова впроваджувалася у діловодстві та судочинстві. Розвивалася система національної освіти.

Але на початку 30 – их років становище німців та представників інших національних меншин почало погіршуватися. Це було пов'язано з формуванням командно – адміністративної системи та культу особи Сталіна. Німці зазнали поступових втрат у соціально – економічній та культурно – освітній сферах. Сталінський режим став реорганізовувати систему німецької національної освіти, закривати вищі та середні спеціальні навчальні заклади для представників німецької молоді. Припинила функціонування система національного районування, так як німецькі національні райони були ліквідовані і відповідно сільські ради.

Безумовно годі і говорити про звірства радянської влади щодо німців, протягом всього часу їх життя можна прослідкувати паралель «чорної смуги» національні меншини дуже сильно відчували на собі певні зміни влади. Та все ж радянська влада взялася за безпринципне знищення більшості етнічних груп населення в тому числі і німці. З особливою тривогою потрібно згадати про події «великого терору». Йосип Сталін з цинічною легкістю видав указ про масові арешти та репресувати звичайних людей, котрі працювали ж на благо Радянської держави. Наказ №00439 став вирішальним у житті населення. Відразу ж почалася так звана «німецька операція», відбувалися масові арешти, що саме цікаве під репресивний каток «німецької операції» підпадали люди не лише німецької національності, але й поляки, чехи, латиші, білоруси і так далі. Саме дана

операція дала змогу отримати певну картину намірів радянської влади, що до національних меншостей.

Німецьке населення зазнало значних втрат у період голодомору 1932 – 1933 років внаслідок якого померли 13, 2 тисяч осіб. Але кульмінаційною подією став «великий терор» 1937 – 1938 років. Жахливо уявити з якою холодною головою чиновники видавали директиви котрі дозволяли висилити в табори звичайних жінок, котрі в одну мить втрачали цілу сім'ю, годі й рахувати скільки людей були загублені Радянською владою.

Коли по звинуваченню у контрреволюційній діяльності та інших видах сфальсифікованих злочинів органами НКВС було репресовано 22 400 осіб німецької національності. Взагалі після 1939 року були ліквідовані будь які згадки про існування німецької національної автономії на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан// Укр. іст. журн. 1999. №3. С. 15 – 28.
2. Бабенко В. Этонографический очерк народного быта Екатеринославского края. Тип губерн. Земства, 1905. 117 с.
3. Бугай М.Ф. Депортація населення України (30 – 50 – ті роки) // Укр. істор. Журн. 1980. № 10. С. 32 – 37.
4. Васильчук В. М. Німці в Україні: Історія та сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) Київ: Вид. центр КНЛУ, 2007. 341 с.
5. Кокін С., Марк Юнге. Великий терор в Україні: Куркульська операція 1937 – 1938 рр. У II частинах: Частина I. Київ: Києво – Могилянська академія, 2010. 614 с.
6. Кокін С., Марк Юнге. Великий терор в Україні: Куркульська операція 1937 – 1938 рр. У II частинах: Частина II. Київ: Києво – Могилянська академія, 2010. 598 с.
7. Пиріг Р.Я. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
8. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20 – ті роки // Укр. істор. журн. 1991. № 7. С. 125 – 139.
9. Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В. Повстансько – партизанський рух на Півдні України в 1917 – 1944 рр. Херсон: ОЛДІ – плюс, 2003. 340 с.
10. Гусєва С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв’язання національного питання на півдні України (1920 – 1930 – ті рр.) // Укр. істор. журн. 1991. № 2. С. 48 – 54.
11. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: Економічне і соціально – політичне становище початку 20 – их рр. XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. 98 с.
12. Данильченко О.П. Ліквідація письменності серед національних меншостей півдня України в 20 – их рр. XX ст. // Укр. істор. журн. 1999. № 3. С. 74 – 88.

13. Данильченко О.П. Національні меншості півдня України в 20 – их роках (історично – географічний огляд) // Історично – географічне дослідження України. Зб. наук. праць / Ред. Прохорчук В.В. Наукова думка, Київ. 1984. С. 47 – 56 .
14. Десятый съезд РКП(б). 8 – 16 марта 1921 г. Стенографический отчет. Москва: Полит. Издательство, 1963. 868 с.
15. Довідник Сумської округи 1928 р. Суми: 1 міська типографія, 1929. 48 с.
16. Дорошенко Д.І. Історія України 1817 – 1923 . В 2 – х т. Київ: Темпора. 2002. Т. 3. Українська Гетьманська Держава 1918 року.
17. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / Авт.: Євтух В.Б. Трошинський К.Ю. та ін. Київ: Наукова думка, 2004. 342 с.
18. Євтух В.Б., Чирко Б.В Німці в Україні (1920 – ті – 1990 роки). Київ: Інтел, 1994. 158 с.
19. Єфіменко Г.Г. Зміна Векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. // Укр. істор. журн. 2003. № 5. С. 25 – 50.
20. Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно – радянського апарату в УРСР (1932 – 1938) // Укр. істор. журн. 2000. № 5. С. 3 – 17.
21. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу // Київська старовина. 2000. № 5. С. 137 – 144.
22. Журба М. Селянські громадські об'єднання України і голодомор на початку 20 – х рр. ХХ ст. // Пам'ять століть. 2001. № 6. С. 104 – 113.
23. История российских немцев в документах (1763 – 1992) / Сост. Ауман В.А., Чоботарева В.Г. Москва: МИГУП, 1993. 447 с.
24. Кабузан В.М. Заселение Новороссии, Екатеринославской и Херсонской губерний в XVIII – первой половине XIX в. Москва: Наука, 1976. 345 с.
25. Клаус А. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Спб: Тип. В.В Нусвальта, 1869. 125 с.
26. Колективізація і голод на Україні 1929 – 1933. Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Київ: Наукова думка, 1992. 733 с.

27. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 384 с.
28. Конституція Української Соціалістичної Республіки (Від 10 – 14 березня 1919 р.) Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ: Право, 1997. 175 – 181 с.
29. Костичкіна З.Ф. Роль безпартійних конференцій у політичному вихованні трудящих національних меншостей в 1921 – 1925 рр. // Укр. істор. журн. 1967. № 6. С. 31 – 39 .
30. Кудактін О. Підвідділ нацменшин при ЦК(б)У: Обставини створення, структура та основні напрямки діяльності // Наук. записки Терноп. пед. ун – ту ім. В. Гнатюка. 2007. Вип. 7. С. 51 – 57.
31. Кудряченко А.І. Доля німців України // Трибуна 1983. № 6. С. 26 – 27.
32. Кулінич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулінич, Н.В. Кривець. Київ: Інститут історії України НАН України, 1985. 168 с.
33. Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні (60 – ті роки XVIII ст. – 1817 р.) // Укр. істор. журн. 1990. № 9. С. 18 – 26.
34. Кульчицький С.В. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: Труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 727 с.
35. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перша десятирічка (1918 – 1928) Київ: Основи, 1998. 396 с.
36. Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами (1821 – 1939 рр.) Київ: Видавн. дім Альтернатива, 1999. 336 с.
37. Линдеман К.Э. Прекращение земледелия и землепользования поселян собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 15 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. Москва: 1 – я гор. тип., 1917. 198 с.
38. Маркова С.В. Громадсько – політична діяльність національних меншин Поділля в 20 – 30 – их роках як передумова « Великого терору» // Краєзнавство. 2002. № 1 – 4. С. 50 – 94.

39. Мешков Д. Кальчинівська справа: До історії хлібозаготівель Півдня України 1932 р. // Ін – т. археолог. Та джерелозн. ім. М. Грушевського. 1886. Т. 1. С. 372 – 355.
40. Мовчан О.М. Голод 1821 – 1823 рр. на Україні // Укр. істор. журн. 1990. № 10. С. 36 – 44.
41. Наулко В.І. Етнічний Склад населення Української РСР. Статистично – картографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1865. 136 с.
42. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Ред. М. І. Панчук, Р.Я. Пиріг, Л.П. Польовий та ін. Київ: Наукова думка, 1994. 557 с.
43. Національні меншини в Україні: Інформаційно – бібліографічний покажчик / Упор. І. Виниченко, В. Горовий. Київ: Вид. Стилос, 2003. 252 с.
44. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2 ч. / Упор. І.О. Красько, В.Ф. Панібудьласка. Київ: Вища школа, 1997. Ч.2. 701 с.
45. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. істор. журн. 2001. № 2. С. 74 – 88.
46. Нікольський В.М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду « Великої чистки» 1937 – 1938рр. // Укр. істор. журн. № 2. С. 54 – 63.
47. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 – х – 1950 – ті рр.) Історично – статистичне дослідження. Донецьк: Вид – во Донецького національного університету, 2003. 624 с.
48. Нікольський В.М. Репресії за « лімітами» (1937 – 1938 рр.) // Укр. істор. журн. 2006. № 3. С. 210 – 223.
49. Нікольський В.М. Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: Кількісні показники. Вопросы германской истории. Сборник научных трудов / Ред. С.И. Бобышева. Днепропетровск: ДГУ, 2001. 52 – 60 с.
50. Нікольський В.М. 1936 рік в загальному контексті політичних репресій на Україні 1930 – х років // Вісник Донецького Університету: сер. Б. гуманітарні науки. 1999. Вип. 2. С. 32 – 41.

51. Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Укр. істор. журн. 2005. № 2. С. 141 – 162.
52. Панчук М., Л. Польовий Під пресом тоталітарного режиму: Німці в Українців радянський період // Політика і час. 1992. № 9 – 10. С. 60 – 64.
53. Перепада В.В. Українсько – німецькі відносини в 1814 – 1829 рр. Соціоісторичний аналіз / В. В. Перепада. Запоріжжя: ЗДУ, 1999. 192 с.
54. Писаревський Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. / Записки Московского археологического общества. 1909. Т. 5. С.95 – 105.
55. Польовий Л.П., Б.В. Чирко Національні меншини українського села в умовах колективізації // Укр. істор. журн. 1993. № 3. С. 64 – 69.
56. Радченко Л.А. Німецький слід в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філологічні науки. 2008. № 822. Вип. 10. С.225 – 230.
57. Рафальський О.О. Національні меншини України в XX столітті : Історіографічний нарис. Київ: Поліс, 2000. 447 с.
58. Репресії в Україні (1917 – 1990) : Науково – допоміжний бібліографічний покажчик / Авт. – упор. Є.К. Бабич, В.В. Патока; авт. вступ статті С.І. Білоконь. Київ: Смолоскип, 2007. 519 с.
59. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: Вид. дім Києво – Могилянська академія, 2008. 604 с.
60. Романов В.О. До проблеми дослідження голодомору 1932 – 1933 рр. // Укр. істор. журн. 2007. № 7. С. 95 – 96.
61. Рябошапко Л. Вплив радянських і партійних органів в УСРР на діяльність релігійних громад національних меншин (середина 1920 – х років) // Право України. 2000. № 9 . С. 112 – 114.
62. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000) Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 484 с.

63. Свистович С.М. Громадські об'єднання національних меншостей України в період НЕПу: Історико – правовий аналіз питання // Укр. істор. журн. 2006. № 3. С. 88 – 95.
64. Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр) Збірник документів і матеріалів / Упоряд. В.І. Марочко. Київ: Інститут історії України НАН Україн, 2000. 486 с.
65. Соболев П.І. Знищення національних шкіл на Півдні України 1937 – 1938 рр. Актуальні проблеми історії та культури . Всеукраїнська науково – практична конференція, присвячена 55 – м роковинам розгрому фашизму та 135 річчю з дня заснування Одеського держуніверситету. Збірник наукових праць / Ред. кол. Л.І. Семко, М.М. Шитюк та ін. Ч.2. Миколаїв: Вид. Тетра, 2000. 102 – 106 с.
66. Трошинський В.І. Міжнаціональні аспекти діяльності центральної ради // Трибуна. 1991. № 4. С. 26 – 27.
67. Циганенко Л.І. Німецькі колонії на землях Південної України // Національний вісник Ізмаїльського державного педагогічного університету. 1999. № 7. С. 20 – 28.
68. Чехович В.А. Проблеми національно – державного будівництва України в роки НЕПу. Харків: Ін – т внутр. Справ, 1995. 56 с.
69. Черкаський А.В. До питання про етнонаціональний склад населення півдня України у 20 – ті роки ХХ ст. // Укр. істор. журн. 1998. № 11 – 12. С. 87 – 91.
70. Чирко Б.В. З історії боротьби комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національного державного будівництва // Укр. істор. журн. 1983. № 3. С. 68 – 75.
71. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20 – 30 рр. // Укр. істор. журн. 1990. № 1. С. 51 – 64.
72. Чирко Б.В. Національні меншості в Україні (20 – 30 роки ХХ століття) Київ: Асоціація « Україно», 1995. 215 с.
73. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні у 20 – их – на початку 30 – их рр. (Огляд документів ЦДА ЖР УРСР) // Архіви України. 1988. № 1. С. 28 – 33.

74. Чирко Б.В. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20 – 30 – х рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. № 1/1. 1995. С. 95 – 111.
75. Чирко Б.В. Німці в Україні // Відродження. 1997. № 1. С. 27 – 32.
76. Чирко Б.В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923 – 1930 рр) // Укр. істор. журн. 1988. № 6. С. 68 – 77.
77. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20 – 50 – ті роки ХХ століття. Київ: Тетра, 2000. 550 с.
78. Шитюк М.М. Еволюція репресивно – каральної системи в Україні // Укр. істор. журн. 2001. № 3. С. 128 – 142.
79. Шитюк М.М., Акунін О.С. Південноукраїнське селянство (кінець 20 – х – перша половина 40 – х років ХХ століття. Миколаїв: Вид. П.П. Шамрай, 2010. 284 с.
80. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. Москва: Тип. А.И . Снегиревой, 1909. 154 с.
81. Якубова Л.Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР // Укр. істор. журн. 2006. № 5. С. 173 – 186 .
82. Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20 – х років ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 188 с.
83. Якубова Л.Д. Національно – культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30 – ті роки) : Коренізація і денаціоналізація // Укр. істор журн. 1998. № 6. С. 26 – 38.
84. Якубова Л.Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.
85. Якубова Л.Д. Соціально – економічне становище етнічних меншин в УСРР (20 – ті – початок 30 – их років ХХ ст.) Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 456 с.